sanat ve hayat 'ın okurlarına armağanıdır

ARARAT İLE SIRAT ARASINDA

TÜRKLER VE ERMENİLER

ARARAT İLE SIRAT ARASINDA

TÜRKLER VE ERMENİLER

Yönetim yeri: Osmanağa Mah. Mürver Çiçeği Sk. Mürver Apt. No: 1, D: 12 Kadıköy / İstanbul Tel: 0216 346 85 70 - 348 82 12 **Sahibi:** Kolektif Yapım Yayın Org. LTD. ŞTİ. Adına Aynur Özbakır **Sorumlu Yazıişleri Müdürü:** Aynur Özbakır **Teknik Hazırlık ve Görsel Kompozisyon:** Can Matbaa Grafik Atölyesi **Baskı:** Can Matbaacılık 0212 613 15 47 - 613 10 77 - Nisan 2004

MERMER CUMHURİYETİ'NDE
KİME ERMENİ DENİR?

Bu yazıyı İzmir'den Van'a giderken otobüste yazıyorum.

İlk defa Sanat ve Hayat'ın baskı aşamasında bulunamayacağım; derginin okura ulaşmadan önceki son çalışmasını Aynur, Derya, Bülent ve Himmet – *Sanat ve Hayat mutfağının bu çalışkan ve akıllı elleri-* yürütecek.

Çiseleyen yağmur altında, Van'a doğru yol alan otobüsün içinde, zaman zaman başımı kaldırıp dışarıya bakıyorum; yemyeşil ovaların, zirveleri karlı dağların, toprak evlerin, insansız yamaçların, her biri ayrı bir dünya olan küçük kentlerin, gürültüsüz ve alışıldık kimlik kontrollerinin arasından geçe geçe Van'a yaklaşıyoruz.

İzmir'den çıkarken büyük fabrikaların, kalabalık caddelerin, dev binaların, geniş yolların avuçlarından dökülmüştük; şimdi Van Gölü'nün kıyısında otlayan koyunlar ile sırtını yola dönüp çömelmiş *–belki de öylece dalıp gitmiş-* çobanları arkamızda bırakarak yaklaşıyoruz yeni bir şehre.

Düşünüyorum da, bu kentlerin kültürel coğrafyaları, tıpkı doğal coğrafyaları gibi, birbirinden ne kadar da farklı ve ne kadar da tamamlıyor birbirini. Ovalardan dağlara, beton binalardan toprak evlere, uçsuz bucaksız

tarlalardan beyaz tepelere doğru belirginleşen her iklim ve toprak değişikliği, sosyal topoğrafyanın zenginlikler içeren özgünlüklerini, farklılıklarını da vurguluyor gibi.

İşte Rumların, Türklerin, Kürtlerin iç içe yaşadığı İzmir, birkaç saat içerisinde, Buca'sıyla, Gültepe'siyle, Kadifekalesi'yle çoktan geride kaldı.

İşte birazdan İskele'siyle, Kale'siyle, Xaçort'uyla Kürtleri, Acemleri, Türkleri sızılı damarlarında sıcacık dolaştırıp duran Van.

Siz, dilerseniz, buradan Mardin'e, oradan Kars'a, sonra örneğin Hatay'a, Artvin'e doğru bir gezintiye çıkabilirsiniz; rastgele bir yolculukla sınırları ve kültürleri birbirine karışmış bir insanlık haritasının fotoğrafını çekebilir, ufkunuzun dubalarını Ermenilerin, Azerilerin, Arapların, Lazların, Çerkezlerin, Türklerin manileriyle, atasözleriyle, destanlarıyla, türküleriyle, fıkralarıyla, bulmacalarıyla doldurabilirsiniz.

Ve düşünüyorum da, kimilerinin *"mozaik"* dediği bu haritayı nasıl da *"mermer"*den sınırlarla gettolaştırıp toplumsal ufkumuzu katı bir inkarın cenderesinde sıkıştırarak daracık bir yasağın korkulu kapısına dönüştürdüler.

O kapının üstüne *"Ey Türk, yüksel; senin için yükselmenin hudutu yoktur"* diye yazıldığı günden bu yana, dağ yamaçları *"Ne Mutlu Türk'üm Diyene"*, gazete manşetleri *"Türk'ün süngüsünün göründüğü yerde Kürt sorunu yoktur"* sloganlarıyla ipotek altına alındı.

"Türkiye Türklerin" olduğu için Kürtlerin ve Ermenilerin mutluluk reçetesi de elbette süngülerin ucuyla yazılacaktı.

Bu kanlı ve korkulu denklem içerisinde herkes Türk'tü; Türk olmamakta diretenler de bölücü, terö-

rist...

Denklemin birinci derecesinde bu yalın inkar varken, ikinci derecesinde Türk halkının bilincini şovenizmle uyuşturan zehirli bir aşılama dünden bugüne süregeldi.

Madalyonun bir yüzünde yüreğine top atışları yapılan ulusal topluluklar, diğer yüzünde gözlerine mil çekilen bir ulus...

Bir yanda asimilasyonun ve sömürgeciliğin mermerden katılığı, öteki tarafta bilinci hallaç pamuğu gibi atılarak unufak edilmiş bir halkın *"Viyana kapılarına kadar dayanan"* yumuşacık kahramanlık ninnileri...

Peki şerbetli yalanlarla tatlandırılmış ve fakat artık kabuk bağlamış bu hamaset kelimelerini kırıp içine baktığımızda, öncelikle ne görüyoruz?

Nasıl camcı cam değilse, Türkçü'nün de çoğunlukla Türk olmadığını...

Türkiye'de Türk olmadığını söyleyenleri –boyunlarına mermerden bir büst bağlayarak- denize atmak için fırsat kollayan kahraman milliyetçilerin bir bölümü, yeniden doğmak isteselerdi, Amerikalı olmaya can atarlardı; bunu biliyoruz.

Şu günlerin en kahraman Türk'ü Rauf Denktaş'ın bir zamanların İngiliz subayı olduğunu unutmuş değiliz.

Kenan Evren'den Necdet Menzir'e askeriye ve polisiyenin kükreyen Türkleri'nin Balkan göçmeni, sivil ve askeri bürokraside önemli bir oranın Çerkez kökenli olduğunu da hatırlıyoruz.

Kahraman Türkler'in NATO'daki kahraman bürokratı Hikmet Çetin de Liceli bir Kürt değil miydi?

Holdinglerin, futbol kulüplerinin, medyanın başında

yahut etkili noktalarında bulunan bazı kişilerin sürekli Türklük sloganları atıp durmalarına aldanmayın; bunlardan kaçının gerçekte Türk kökenli olduğu araştırmaya değerdir. Cem Uzan'dan Eczacıbaşı'na, Hıncal Uluç'tan Aziz Yıldırım'a, Hikmet Sezgin'den Özhan Canaydın'a, Selçuk Yaşar'dan başkalarına, devletin karanlık koridorlarından sosyetenin ışıklı teraslarına kadar...

Demek ki, "Türkiye'de Türkler" başlıklı bilimsel bir araştırma yapılsa, ortaya çıkacak tablo, irdelenmeye değer olacaktır. Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde yaşayan Türkler'in toplamda kaç milyon olduğunu araştırmak, kanımca özgün ve çarpıcı bir tez konusu olabilir.

Belki de bu yüzden sürekli bir bölünme ve parçalanma paranoyası yaşanmaktadır. Resmi ideoloji Doğuya baktığında Kürtleri, Karadeniz'e baktığında örneğin Lazları, Hatay'a baktığında Arapları görüyor; Ege'de, Akdeniz'de bitmez tükenmez tartışmalarla anılan toprak parçalarıyla karşılaşıyor ve bunları, sonu gelmeyen bir korkunun tetikleyip mutlaklaştırdığı sonsuz bir milli güvenlik konsepti içerisinde ambalajlıyor.

Oysa insanların Türk olmaları ya da olmamaları, kendi başına bir sorgulama ve yargılama ölçütü yapılamaz. Çünkü Türk ya da Alman, Kürt yahut Fransız, Ermeni veya Rus olmak, ne onur, ne de pişmanlık konusu edilebilir. Çünkü insan, kendi iradesinin, tercihinin, hatasının, başarısının sonuçlarından onur ya da pişmanlık duyabilir. Çünkü ulusal köken, insanın iradesine, tercihine, emeğine, hatasına, başarısına, zaafına, yeteneğine bağlı değildir; insan, içine doğduğu kültürün bu önsel ögesine önsel olarak –zaten- sahiptir.

Bu durumda bütün ulusları, ayrım yapmadan, kökleri aynı topraktan beslenip aynı gövdenin üstünde yükselen insanlık ağacının birbirine paralel duran dalları gibi düşünmek, temel bir algılayış ve anlayış olarak değerlendirmeliyiz.

Elbette sorun, ezen ulus ile ezilen ulus arasındaki eşitsizlik ilişkisidir. Ezilen ulus milliyetçiliği bir haksızlığa karşı direnç geliştirme çabasında temellenirken, ezen ulus milliyetçiliğinin o haksızlığı kurumsallaştırmaya dayalı bir gericilikten beslendiğini gözardı edemeyiz.

Sık sık dile getirilen 'milliyetçiliğin her çeşidine ve her biçimine karşı olmak' önermesi, tam bu bağlamda, eleştirel aklın sorgulama alanına girmiş olmaktadır.

Örneğin Bulgaristan'da Türklerin adını zorla değiştirmeye yönelik uygulama ya da Türkiye'de Kürtçe isim üstündeki yasak ve baskılar, bu çerçevede yorumlanabilir. Açık ki, çocuğuna Kürtçe ya da Türkçe isim koymakta ısrar eden milliyetçiliği bu hakkı gasp eden şoven milliyetçilikle aynı kefeye koyamayız. Birinde kültürel değerleriyle yaşama hakkını istemek vardır; oysa diğeri baskıcı, aşağılayıcıdır.

Mermer Cumhuriyeti'nde ise kefeleri bile birbirine karıştırmaya çalışanlar var.

Kimse Türkiye'de Türklüğüyle gurur duymaya zorlanmamış bir tek ulusal topluluk gösteremez. Ermeniden Kürde, Çerkezden Süryaniye herkes zoraki bir mutluluğa çağrılmıştır; gelmemekte diretenler zorla getirilmişlerdir; oradan gitmek isteyenler ise süngü ve çitle, mayın ve mermerle hapsedilmiş, ezilmiş, horlanmışlardır.

Bu zulümden özellikle Ermenilere ve Kürtlere dü-

şen pay ürkütücü boyutlarda olmuştur. Ürkütücü boyut öylesine geniştir ki, Türk kökenli emekçilere de bu kardeşleri hain, terörist, gundi, döl olarak gösterilmişlerdir. Askeri ve siyasal "tedbir"ler toplumsal alanda da psikolojik savaş yöntemleriyle çeşitlendirilmiştir.

Bu savaşların fiziki acısını ve sancısını daha çok Ermeniler ve Kürtler yaşamış olabilir; ama manevi ve moral değerler açısından Türk halkının kaybı çok daha büyüktür. Çünkü Ermeniler ve Kürtler haklarına sahip çıkmak, baskılara direnmek için bilinçlenirken; Türk halkının bilinci, tersine, lime lime edilmiştir.

Öyle olduğu içindir ki, *"Ermeni dölü"* ifadesi, resmi yetkililerin literatüründe en bayağı küfür olarak toplumsal algının dimağına sızdırıldı ve neredeyse kolektif bir kodlamaya dönüştü.

Güzelim Türkçe dilini kirleten deyimlerden biri de *"Ermeni gelin gibi kırıtmak"* değil midir?

Geçenlerde günlük bir gazetede bir Ermeni yazıyordu: Bindiği taksinin şoförüyle sıcak ve dostça bir sohbet gelişir. Taksici, 'kanının kaynadığı' müşterisine nereli olduğunu sorar. Yolcu Ermeni olduğunu söyleyecek olur ki, *"estağfurullah ab*i" ünlemiyle karşılaşır.

Gerici iktidarların sosyal duyargalara şırıngaladığı önermeye göre, anlaşılıyor ki, iyi ve sevilesi bir insanın Ermeni olabilmesi, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde olanak ve olasılık dahilinde değildir.

Uzaklara gitmeye, örneğin 1920'lerde yahut 1940'larda neler olup bittiğini anımsamaya gerek yok; iktidarın Ermenilere bakışı, daima şovenizmin koyu gözlükleriyle olmuştur.

Yakın zamanda Sabiha Gökçen'le ilgili tartışmalar, yeterince fikir vericidir. Yeterli bulunmazsa, yine yakın

zamanda basına yansıyan ve sonra alelacele geçiştirilen *"kendisini azınlık olarak görme eğiliminde olan Çerkez, Koman, Abaza, Arnavut, Boşnak gibi gruplar"* diyen traji-komik yönergeye de göz atılabilir.

Bu da yeterli gelmiyorsa, Ararat filmiyle ilgili gelişmelerin anımsanması gerekecektir.

Seçimin gürültüsü içerisinde belki kimileri unuttu gitti; ama bir filmin, güya Kültür Bakanı tarafından güvence de verildiği halde, hala gösterilememiş ve gösterilemiyor oluşunda çok büyük bir ayıp yok mudur? Bu filmin gösterime girememesi, öncelikle Türk halkının bilme ve haberdar olma özgürlüğüne, sonra da sanatçının yaratım özgürlüğüne suikast değil midir?

Konu Ermeniler olunca, bu soruların hükmü yok sayılmaktadır; zira Türk resmi ideolojisinde *"kime Ermeni denir"* sorusunun karşılığı en bayağısından bir küfürdür.

Oysa insanların ulusal kimlikleri arasında hiyerarşik ilişki kurmayan, eşit temeldeki özgür ulusların oluşturduğu yatay platformda halkların kardeşliğini savunan, özleyen, isteyen aydınlık beyinlerin o soruya yanıtı nettir: Ermeniler, tıpkı Türkler gibi, insanlık ailesinin üyesi, yeryüzündeki kardeşlik bahçesinin çiçekleridir.

Sanat ve Hayat'ın okurlarına bu kitapçığı sunmaktaki amacı, işte yukarıdaki vurguyu belirgin kılmaktır.

Ermenilerle ilgili bir ek verme düşüncesi, Türk milliyetçiliğini Ararat'ın harareti basınca gündemimize gelmişti. O filmin sanatsal değeri, estetik dokusu ne olursa olsun; gösterilmesi gerekiyordu. Filmle ilgili gelişmeler, sanatsal olmaktan çıkmış, siyasallaşmıştı. Filmin başta Türkler olmak üzere Türkiye'de yaşayan bütün ulusal, toplumsal kesimlerin değerlendirmesine su-

nulması, demokratik bir görev olarak öne çıkmaktaydı.

Ne ki, bu filmi gösterme yetkisine sahip olan ilgililer ile o olanağı bulunan salonlar, doğrudan ve gürültülü bir şekilde tehdit üstüne tehdit sıralamaktan çekinmeyen sivil faşistlerin korkusuyla gerilediler. Teslim oldular, olmak zorunda kaldıklarını belirttiler.

Bunun üstüne Sanat ve Hayat, filmin dileyenlerce izlenmesini sağlamaya hazır olduğunu, bir sonraki sayısında CD formatıyla kamuoyuna dergi eki olarak sunabileceğini ilgili kişi ve kurumlara iletti.

Böylece hem Türk, hem Ermeni halkına yönelik bir hakaret olarak değerlendirdiğimiz bu pervasız sansürün boyunduruğunu kırmak istiyorduk. Düşünce ve yaratım özgürlüğüne sahip çıkmanın bir örneğini sergileyerek o tür saldırı ve baskılara cüret edenlerin küstah cesaretinden daha büyük bir cüret ve cesaret olabileceğini, bilimsel düşünüp onurlu yaşayan kişi ve kurumların da en az cahil ve saldırgan odaklar kadar irade sahibi olduğunu göstermenin önemli olduğunu düşünüyorduk.

Fakat Ararat'ın yayın haklarını alabilmemiz olanaklı olmadı; bize bu hakkı ve yetkiyi yasal olarak verebilecek durumda olan kişi ve kurumlar, belki de salt bunu yaptıkları için aynı cenahın hücumuna uğrayacaklarını düşündüler.

Onları anlıyoruz; herhangi bir eleştirimiz sözkonusu olmadığı gibi, özel bir değerlendirme yapmayı da gerekli ve yararlı bulmuyoruz.

Bizim için öncelikli ve değerli olan, halkların birbirini saygıyla, sevgiyle, bilgiyle tanıması; milliyetçi şartlanmaların, gerçeklere dayanmayan önyargıların cenderesinden çıkarak özgürce, kardeşçe davranabilme gücü ve yeteneği kazanabilmesidir.

Elinizdeki kitapçık, Ararat'ın yayın haklarının alınamaması üzerine, bu görüş açısından yapılan yeni bir değerlendirmenin ürünü olarak ortaya çıktı.

Bu kitapçıkta yazılan bütün düşüncelere dergi yayın komisyonu olarak katılmamız, kuşkusuz beklenemez. Arkadaşlarımız kişisel görüşlerini yazmışlardır, yayın komisyonumuz bu görüşlerin bazı bölümlerine katılmamaktadır; ancak hiçbir kelimesine dokunmadan bu metinleri derlediği gibi, yazarlarıyla sözkonusu görüş ayrılıklarını konuşmaya bile gereksinim duymamıştır.

Çünkü Ermenilerle ilgili yazılar yayımlamak ya da (Seval Nişanyan'ın 'Türk Kime Denir' başlıklı çalışmasında olduğu gibi) bir Ermeni'nin kaleminden Türkleri anlatan makaleye yer vermek, yazık ki başlıbaşına zorlu bir demokratik görev durumundadır ve hele Ararat'ın hararetinden sonra, bu görev büsbütün kaçınılmazlaşmıştır.

Kaldı ki, yazılar, Sanat ve Hayat tarafından istenmiş, yazarların kendiliğinden bu metinleri yayımlama konusunda dergi yönetiminden herhangi bir talepleri olmamıştır.

Öte yandan Ermeni edebiyatına ilişkin bazı temel bilgileri aktardığımız kadar, Ermenilerin müzik, tiyatro, sinema, plastik sanatlar, spor, yayıncılık gibi alanlardaki çalışmalarını da yansıtmak, bunların özellikle Türk okurlarımız tarafından bilinmesini isterdik. Agos gazetesinin de arşivinden yararlanarak topladığımız verileri yayına yetiştiremediğimiz için üzgünüz. Görevimizi tam yapmış olmadığımızın, okurlarımızı bütünlüklü bir dosyayla buluşturmamış olduğumuzun ayırdındayız; yine de olduğu kadarıyla, elinizdeki ürünlerin bilgilendirici ve araştırmaya yöneltici olmasını umuyoruz.

İşte Van'a geldik.

Kocaman bir tepenin eteklerinde kurulmuş geniş askeri tesislerin boylu boyunca görüldüğü bir yoldan geçiyoruz.

Tepede ilk görüşte kireçle yazılmış izlenimi veren, belli belirsiz okunan, büyükçe bir yazı: Ne mutlu Türk'üm diyene!

İster istemez düşünüyor insan: Türkiye'de Kürt sorunu mu var, yoksa Kürdiye'de Türk sorunu mu?

Kardeşliğin ahiretinde Ararat mı yakın Ermenilere, yoksa Sırat mı yakın Türklere?

Bu kitapçıktaki yazıların Türk halkı ile Kürt ve Ermeni halkının kardeşlik köprüsünde yürürken yaptıkları sakin ve bilge bir sohbet olarak algılanmasını diliyorum.

Türklerin o gezintinin bazı anlarında sadece dinleyici durumunda olmasını bir eksiklik olarak değil, bir gereklilik ve hatta zorunluluk olarak değerlendiriyorum. Türklerin Kürtleri dinlemeye, anlamaya, tanımaya ihtiyacı var. Çünkü ancak o zaman Türkler, Ermenilerin ve Kürtlerin ruhunu dinlendirebilir, onların taleplerini anlamlandırabilir, kimliğini tanımlayabilirler.

Türkler, Ermeniler, Kürtler, diğer ulusal topluluklarla birlikte bir otobüsün, bir trenin, bir vapurun, bir uçağın yeşil tarlaların, bereketli toprakların, mavi suların, beyaz bulutların arasından hürce geçtiği; bir çobanın kavalına sırtını dönmediği bir hayat kurabilirler.

Ararat ile Sırat Arasında Türkler ve Ermeniler başlıklı derleme, o hayatın çağrısı olsun.

Sözcükler şimdi öyle bir hayata çağrı yapmayacaksa, yarın neye yarar ki?

RAGIP ZARAKOLU

—●—

"ŞAİRLERİDE VURURLAR"

ERMENİ EDEBİYATI YA DA YENİ BİR DÜNYA İLE BULUŞMA

Bin yıldır bir arada yaşayan iki halk, yani Ermeniler ile Türkler arasındaki kopukluk inanılmaz boyutta. Bunun en somut göstergesi Ermeni Edebiyatı'nın Türkiye'de bilinmeyişi diyebiliriz. Batı dillerinden sayısız çeviriler yapılırken, Ermeni Edebiyatı ile ancak son birkaç yıldır tanışmaya başladık. Kopukluk o boyutta ki, bazen Ermeni Edebiyatı'nın ürünlerini batı dilleri aracılığı ile okuyabiliyoruz.

Bu kopuşun başlama tarihi ise 1915. Şu uğursuz yıl. Anadolu insanı bir yandan Allahuekber Dağları'nda, Çanakkale Boğazı'nda ve Arap çöllerinde Alman emperyalizminin yayılmacı çıkarları uğruna kırılırken, Ermeni halkı da tehcir yollarında tüketiliyordu.

Her şeyin başlangıç tarihi ise, 24 Nisan, yani Türkiye'nin dört bir yanında aydınların, yazarların, öğretmenlerin, partililerin vd. gözaltına alınıp, sonra kayıplara karıştığı tarih...

Daha sonra tanık olacağımız "Balyoz" tarzı uygulamaların ilk örneği sanki 24 Nisan... Önce bir halkın bi-

lincini yansıtan aydınları ve halk önderlerini zindana at, sonra sıra diğerlerine ve nihâyet halka gelsin.

Bugün bir çok Ermeni aydın ve yazarının ölüm tarihi aynı tarihi taşımakta. Yani 1915. Her biri kendi alanında son derece yetenekli olan bu insanlar kim bilir ne parlak yapıtlar yaratacaklardı, eğer yaşayabilselerdi. Örneğin 1884 doğumlu olan büyük şair Taniel Varujan, uğursuz 1915 yılında öldüğünde 31 yaşındaydı ve önünde üretkenlikle dolu olarak geçecek uzun yıllar vardı. İttihatçılar Alman emperyalizminin kuyruğunda I. Dünya Savaşı'nın içine savrulmasalardı. Onun "Deliriyorum" adlı şiiri hâla dillerde dolaşır durur: ***"Tohum derinlerde bir yerlerde / Ürün vermez delirmedikçe / Ve pençe yerli yerinde / Ele benzemez delirmedikçe..."***

Yine aynı yıl, sürgün yollarında Çerkes Ahmet adlı, "Teşkilatı Mahsusa" elemanı İttihatçı bir zabit tarafından başı taşla ezilerek öldürülen hikâyeci Krikor Zohrab, aynı zamanda parlamento üyesi, bir çok hukuk reformunun altına imzasını atmış parlak bir hatipti. Şimdi onun öykülerini, Aras yayınlarınca sunulan bir derleme sayesinde okuyabiliyoruz. Zohrab, öldürüldüğünde 55 yaşında, hayatının en verimli evresindeydi. Bu olay o kadar tepki yaratacaktı ki, Osmanlı Parlamentosu anısına bir saygı duruşunda bulunurken, Çerkes Ahmet tutuklanmak zorunda kalınacak ve hızlı bir yargılamadan sonra idam edilecekti.

Ermeni dilinin en büyük ozanlarından biri olan Siamanto (Adom Yarçanyan) da 1915 kırımının kurbanlarından biri oldu. Öldürüldüğünde 37 yaşındaydı.

Bir başka kurban ise, 1874 Siverek doğumlu yazar Rupen Zartanyan'dı. Eğitimini Harput'ta yapan Zartanyan, bu yörenin insanını, doğasını öykülerine yansıttı. Aynı zamanda ünlü "Azadamard" gazetesinin yayıncısı olan Zartanyan, Gorki, Hugo ve Anatole France'dan çeviriler de yapmıştı. Öldürüldüğünde 41 yaşındaydı ve yapacak çok işi vardı daha.

20. yüzyıl başının en iyi yazarlarından biri olan Yervant Sırmakeşhanlıyan da 1915 yılında yaşamını yitirdiğinde, 45 yaşındaydı. Gazetecilik yanında, öyküler ve romanlar yayınladı. Yazılarında ise, "Yeruhan" takma adını kullanıyordu. "Amira'nın Kızı" adlı romanı ile realizmin bu topraklardaki ilk başarılı örneklerinden biri oldu. İstanbul Ermeni burjuvazisinin bu kitabında eleştirel bir yaklaşımla yansıtırken, işçi sınıfına olan sempatisini de hissettirmekten çekinmiyordu. İstanbul balıkçılarını ondan sonra başarıyla bir tek Sait Faik yansıtmıştır herhalde. Onun "Balıkçı Sevdası" adlı öykü kitabını bugün artık okumak mümkün (Aras Yayınları).

Büyük mizah ustası ve gazeteci Yervant Odyan ise, 1915 tehcirini sağ atlatmayı başaran ender kişilerden biri idi. Onun "Yoldaş Pançuni" adlı kitabı (Türkçesi Aras Yayınları), şabloncu devrimciliğe yönelttiği oklar ile bugün güncelliğini hala korumaktadır. Savaştan sonra Mısır'a yerleşerek gazeteciliğe devam eden Odyan, 1926 yılında Kahire'de öldüğünde 57 yaşında idi. Sürgün yollarında bir Alman subayın çevirmenliğini almayı başararak sağ kalmıştı. 1923 yılında "Yoldaş Pancuni Tehcir Yollarında" adlı kitabını yayınlayarak, en ağır koşullar altında bile mizaha yer olduğunu ka-

nıtlayacaktı. Ermeni Edebiyatı'nın Aziz Nesin'i diyebileceğimiz en sevimli kitaplarından biri de "Şerlok Holmes ve Abdülhamit" idi. Bu dönemde karikatürden öyküye Ermeni mizahı tam bir zirvedeydi.

Dönemin en önemli gazetecilerinden biri olan Aram Andonyan ise, ancak deli takliti yaparak sağ kalmayı başaracaktı. Ancak büyük Ermeni bestecisi Gomidas ise 1915 yılında tehcir yollarından Halide Edib'in Amerikan elçisi Morgentau'nun çabası ile geri çevrilecek ama yitirdiği ruh sağlığına bir daha asla kavuşamayacaktı.

Erzincan / Armıdan doğumlu büyük yazar Hagop Mintzuri'de İstanbul'da asker olduğu için sağ kalanlar arasındadır. Ama üsul ve füruğ olarak, yani kendinden önceki ve sonraki kuşaklar olarak hiçbir kimse sağ kalmayacak, onu bu evrende yapayalnız bırakacaklardır. 1886 doğumlu olan Mintzuri, 1978 yılında İstanbul'da 92 yaşında ölecekti. Onun kitaplarını da Aras Yayınevi sayesinde okumak mümkün artık.

Gazeteci, yazar Levon Larents tehcir yollarında yaşamını yitirdiğinde, 33 yaşında idi. Makalelerinde "Kirişçiyan" adını kullanan Larents, 1908 devriminden sonra, daha önce yerleştiği ABD'den İstanbul'a dönmüştü. Realist edebiyat anlayışını benimseyen Larents "Beddua", "Köyün Gururu" gibi romanlarında psikolojik çözümlemelere de yer ayırıyordu.

Dönemin en büyük kadın yazarlarından ve kadın hakları savunucularından biri olan Zabel Esayan da

(1878-1943) 1915 fırtınasını atlatmayı başardı, ama bu kez de büyük hayallerle gittiği Sovyetler Birliği'nde gözaltına alındı ve Sibirya'daki kamplardan birinde yaşamını yitirdi 1940'lı yıllarda.

Şiirlerinde Armen Dorian mahlasını kullanan ve yapıtlarını Fransızca kaleme alan şair Hraçya Surenyan, 1915'de sürgün yollarında yaşamını yitirdiğinde henüz 23 yaşındaydı. Ermeni şiirinin doruklarından biri sayılan, efsaneleşmiş ozan Bedros Turyan'da 1872 yılında veremden öldüğünde, daha 21 yaşında idi. Ama bir çok oyunu yanında toplam 30 şiiri ile Ermeni Edebiyatı'na damgasını vuracaktı.

Bugün Kars'ta 1897 yılında doğduğu ev, inşallah bir gün müzeye dönüştürülür diye dua ettiğimiz büyük Ermeni ozanı Yeğişe Çarents, aynı zamanda "Ermenistan'ın Nazım Hikmet'i" diye anılır. Romanlar da yazan Çarents, 1922 yılında ziyaret ettiği İstanbul için ünlü şiirini kaleme alacaktı. Onun vatanı Hayastan için yazdığı şiir hala dillerdedir: "*Güneş tüten bol meyvene Hayastan'ım vurgunum sana ben / Eski sazımızın tınısına vurgunum ben / Kıpkızıl çiçeklere, bembeyaz güllere / Ve Nairili ince belli kızlarına senin vurgunum ben...*" Çarents, 1937 yılında bir muhbirin yalanları ile konulduğu cezaevinin beyaz duvarları arasında yaşama elveda diyerek, "Büyük Temizlik"ten payına düşeni alacaktı.

Bugün modern Ermenicenin iki kolu vardır.

1. Batı Ermenicesi, yani İstanbul ve Anadolu'da yaygın olan Ermeni ağzı.
2. Doğu Ermenicesi, yani Ermenistan'da yaygın olan Ermeni ağzı...

Bugün Batı Ermenicesi, dünyanın birçok köşesinde konuşulmakta. Bu Doğu Ermenicesi için de geçerli. Ancak 1915 olayı, Batı Ermenicesinin kaynağını ne yazık ki kuruttu. Ermeni Edebiyatı'nın bundan sonraki gelişimi, daha çok Doğu Ermenicesi üzerinden oldu. Yine de, Batı Ermenicesi, İstanbul'da ve Ermeni diyasporası içinde, çok yaygın olmasa bile yeniden çiçek verdi. Bu bakımdan Marmara gazetesi ve Jamanak gazetesi Ermeni dili ve edebiyatının ayakta kalması bakımından çok önemli bir işlev gördüler. Robert Haddeciyan, Ermeni dilinin önemli savunmanlarından biri oldu ve bu dili ustalıkla deneme ve romanlar başta olmak üzere kendi yapıtlarında kullandı. Agos gazetesinde de Yarvent Gobelyan ve Sarkis Seropyan Ermeni dilini çağdaş dünyadaki önemli taşıyıcılarından. Zaven Biberyan 40'lı yıllarda Ermenice edebiyat dergileri yayınladı ve romanlar yazdı. Öte yandan İstanbul'da yüzyılın ilk başlarında önemli bir kadın yazarlar grubu da yükseldi. Bunlar arasında Sırpuhi Düsap'ı, Zabel Asadur'u (Sibil), Zaruhi Kalemkaryan'ı, Hayganuş Mark'ı, Anayis'i, Zaruhi Bahri'yi ve daha önce sözünü ettiğimiz büyük yazar Zabel Eseyan'ı özellikle anabiliriz.

Doğduğundan bu yana İstanbul'dan hiç ayrılmayan Ermeni ozanı Zahrad ise, günümüz Ermeni şiirinin doruklarından biri oldu. Roman ve öykü yazarı Şahan Şahnur ise (1903-1874), Paris'te Batı Ermenicesinde yazma geleneğini sürdürdü.

Ermeni dil ve edebiyatını Batı dünyasına tanıtan ise çok yönlü yazar ve gazeteci Arşag Çobanyan (1872-1954) oldu. Onun Ermeni aşıklarının (Aşuğ) Türk aşıklarını etkilediği yolundaki savı canlı tartışmala-

ra yol açtı. Elbette bu geleneğin en önemli ismi, sadece Ermenice değil, Gürcüce, Azerice, Farsça türküler söyleyen 1795 tarihinde İran'ın despot ağaları tarafından öldürülen Sayat Nova'dır.

İstanbul'da, Osmanlı tiyatrosuna da damgasını vuran Ermeni tiyatrosu başlıbaşına ayrı bir yazının konusudur. Burada da "Ermenilerin Moliere"i diye nitelenen Agop Baronyan'ı (1842-1891) anmadan geçemeyiz

Sovyet devriminden sonra, Ermenistan'da önemli bir toplumsal gerçekçi edebiyat geleneği yükseldi. Bunların yapıtları da Türkçeye çevrilmek üzere sıra bekliyor. Rus çarlığı dönemine bir geri bakış atacak olursak, özellikle Raffi takma adıyla anılan romancı Melik Hagopyan'ı (1835-1888) özellikle anmalıyız. Raffi, yapıtlarında özellikle Kürtlerle Ermeniler arasındaki çelişkiler üzerinde yoğunlaştı. Avetis Aharonyan (1866-1948) ise, Hamidiye alayları döneminde, dağa çıkan ilk gerilla kuşağını konu alır "Fedailer" adlı kitabında (Belge Yayınları). Şair Hovhannes Tumanyan (1869-1923) ise Ermeni mitolojisi, efsaneleri ve folklorundan gelen konular üzerinde yoğunlaştı. "Sason Yiğitleri" onun bu doğrultudaki çalışmalarından önemli bir örnektir. Modern Ermeni şiirinin ustalarından biri hiç kuşkusuz Şiraz'dır (1915-1984), kadın şair olarak ise, Silva Gabudikyan (Belge Yayınları) İstanbul doğumlu Keğam Sevan, roman ve hikayelerini yerleştirdiği Erivan'da da sürdürdü.

Günümüz Ermeni romanının en önemli isimlerinden biri de hiç kuşkusuz Hrand Mateosyan (1935-

2002). Bizde "Özlem" adlı romanı (Peri Yayınları) ile tanınan Hraçya Koçar (1910-1965), bu başarısını başka yapıtlarla da sürdürdü. Günümüz Ermeni Edebiyatı'nın önemli isimlerini ise şöyle sıralayabiliriz: Bursa doğumlu olan ve eğitimini Selanik'teki Anadolu Koleji'nde tamamlayan Isdepan Gurdikyan gazetecilik yanında, edebi ürünler de verdi. Rafael Aramyan, Kevork Arşakyan, Apik Avakyan, Viktor Balayan, Vartkes Bedrosyan, Vahe Boğosyan, Khajag Gülnazaryan, Rupen Hovsepyan, Muşeğ Kalşoyan, Zorayr Khalafyan, Hovhannes Melkonyan, Manuk Mnatsaganyan, Berç Zeytuntsyan gibi yazarların adlarını da başarılı yazarlar olarak anabiliriz.

Türkiye ile Ermenistan arasında çok uzun olmayan bir zaman dilimi içinde bir edebiyat köprüsü kurulması dileği ile....

H. OSHAGAN'IN HAYATI VE ÇALIŞMALARI (1883-1948)

Çok fakir bir işçinin oğlu olan Hagop Oshagan, modern Ermeni Edebiyatı'nın en büyük kişiliklerinden birisidir. Basılmış ve el yazısı, tüm eserleri, 40 cildin üzerinde olup tüm edebi türleri -roman, kısa hikâye, masal, edebi eleştiri, empresyonist yazılar, edebi tarih ve sahne oyunlarını- içerir. Ermeniler arasında daha çok bir eleştirmen olarak tanınırsa da Ermeni Edebiyatı'na en büyük katkısı, tartışmasız, büyük usta olduğu roman türünde olmuştur. (20 cilt civarında roman türünde eseri vardır) On iki ciltlik Batı Ermeni Edebiyatı'nın Panaroması'nın ancak on cildi basılabilmiştir. Oshagan, 15 sahne eseri, 3 ciltlik kısa hikâyeleri, sayısız denemeleri, eleştirileri, monografileri ile dünya edebiyatındaki en büyük isimlerle aynı platformda bulunabilen birkaç Ermeni yazar arasındadır.

1883 yılında İstanbul'a birkaç yüz mil uzaklıkta, Broussa Bölgesi'ndeki bir Ermeni köyünde doğdu. İlk gün ışığını annesinin hem çalışıp hem yaşadığı ipek fabrikasının rutubetli, soğuk mahzenlerinden birinde

gördü. Beş yaşında iken babası öldü. Beş kişilik aile büyük yoksulluğa düşmesine rağmen, Hagop'un annesi onu köy okuluna göndermeyi başardı. Hayret verici hafızası ve parlak zekâsı ile kısa zamanda dikkat çekti. Başkentten gelen iki müfettiş, on beş yaşındaki "harika" çocuğun yazdığı edebi kompozisyonlardan büyük ölçüde etkilendiler. Giydiği eski elbiselerle, kendisiyle görüşmek isteyenlerle karşılaşmaktan utandığı ve onlara bu şekilde görünmek istemeyecek kadar gururlu olduğu için, dağlara kaçtı. Sonunda keşfedildi ve kendisine uygun elbiseler verildi. Gelen müfettişler ayrılırken okulun müdürüne "her ne pahasına olursa olsun bu çocuk iyi bir eğitim almalı ve bir Avrupa Üniversitesi'ne gönderilmelidir" dediler. Fakat Hagop köyde kaldı. Sonunda Armagh'taki din okulu için burs aldı. Fakat atheistik ve isyankâr mizacı nedeniyle, bir yıl sonra, manastırdan kaçarak köyüne geri döndü, öğretmenliğe başladı.

Bu zaman zarfında yirmi yaşına ulaştı. Türkçe ve Fransızca dillerinde uzmanlaştı. Medeniyetin getirdiği engellere rağmen Zola'nın bütün eserlerini, Maupassant, Flaubert, Renan, Stendhal, Balzac, Taine ve Sainte- Beuve'ü bulup Fransızca okumayı başardı. (Son ikisinin, sonraki yıllarda yazdığı eleştiri yazıları üzerinde büyük etkisi oldu) En önemlisi köy dünyası artık onun için çok küçük gelmeye başlamıştı. Daha geniş bir ufka ihtiyacı vardı. Mücadeleci, tutkulu ve kendine güvenen kişiliği, onu başkente sürükledi.

Yüzyılın sonunda İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Avrupa'da yaşayan Ermeniler'in kültürel ve sosyal merkezi haline gelmişti. Orada yeni bir yazar olarak (okullarda, edebiyat çevrelerinde, klüplerde ve gaze-

telerde) eserlerini yayabilirdi. Yarım yüzyıldan beri Ermeni Edebiyatı'nın uyanışı İzmir'de başlamıştı. Çok sayıda eser veren şairler, gazeteciler ve Fransız ustalarına benzemeye çalışan ve genel anlamda Batı'ya ulaşma gayreti içinde olan nesir yazarları ile zengin bir edebi yaşayış yaratılmıştı. 1908 yılında Sultan Abdulhamit'in tahttan indirilmesi ile başkentteki sanat hayatı kuvvetlendi ve yeni bir hız kazandı. Ermeni Edebiyatı'nın gayreti içinde öğreten, yazan, birbirleri ile kıyasıya mücadele eden büyük isimler arasında Oshagan kendisine yer buldu.

1910'da gelecek vaadeden bir yazar, bilgili ve sert bir eleştirmen, kabiliyetli bir edebiyat profesörü olarak tanınıyordu. Hayranı olduğu kültürü daha yakından tanımak ve o kültürün içine girmek için Avrupa'ya seyahat yapmayı düşünüyordu. Kendi yeteneklerine batının en büyük isimleri ile tartmak imkânını bulacaktı. Ancak bu hayali, hayatı boyunca hiç gerçekleşmedi.

1 Ekim 1914'de Osmanlı İmparatorluğu, Merkezi Kuvvetler safında savaşa girdi ve altı ay sonra Ermenileri imha planı uygulanmaya kondu. İlk olarak büyük şehirlerdeki tüm aydınlar toplandı ve gruplar halinde öldürüldüler. Fakat Oshagan, şansın da yardımıyla kaçtı, başına ödül konmuş, aranan bir kaçak olarak üç yıl yaşadı. Başkentteki gizli bir örgütün liderliğini yaptı. Tavan aralarında, apteshanelerde, köprü altlarında ve fakir semtlerde yaşadı. Onun hikâyesi, zekâ ve iradenin, acımasız polis gücüne karşı mücadelesidir. Sekiz defa yakalanmış, her seferinde kaçmayı başarmıştır. Sonunda Almanlar, Türkiye'den çekilirken eline geçirdiği bir subay üniforması ile

Bulgaristan'a geçti ve orada önce bir tuğla fabrikasında, sonra da bir sosisçi dükkânında çalışıp daha güzel günlerin gelmesini bekledi. (Almanca'yı bir sözlük yardımıyla iki hafta içinde, saklandığı apteshanede öğrenmişti.)

1919'da savaş bitmiş, müttefikler İstanbul'a girmiş, Bağımsız Ermenistan, 14. yüzyıldan beri ilk defa var olmuştu. Savaş sırasındaki korkunç katliama rağmen hala bir ümit vardı.

Batı Ermenistan aydınları İstanbul'da toplandı. Entellektüel hareketlilik çok canlı bir şekilde hayata dönmüş oldu. Bu hareketin içinde Oshagan yazıyor, konferanslar veriyor, kitap nesrediyor ve başkalarının yazılarını yayımlanabilmesi için baskıya hazırlıyordu.

1920'de kısa hikâyelerini iki ciltte topladığı ilk kitabı, "The Humble Man" yayımlandı. Aynı yıl dinsel öykü ve masal kitabı olan bir ciltlik "The Temple Of Mysteries" yayımlandı. Bir hamlede Oshagan, Ermeni Edebiyatın akışı içinde kendi yolunu açmış oldu. Batı Ermeni Edebiyatı'nda ilk kısa hikâyelerin yazılması 1850'li yıllarda denendi fakat sonradan romana yönelindi ve hikâye yazmaya son verildi. Ancak eğitim yaygınlaştıkça, gazete ve dergi yayını edebiyatın önemli bir aracı oldu. Kısa hikâyelere geri dönüldü. 1885'ten itibaren, edebi olsun veya olmasın her gazetenin editörü ve çevirmeni yanında bir de hikâye yazarı olmaya başladı. 1860 ve 1910 yılları arasında en az elli hikâye yazarı vardı. O zamanın modası olan -ahlaki, pastoral, didaktik, hissi veya pseudo psikolojik- kitaplar Fransız etkisiyle basılarak pazarı doldurdu. Bu zamana serbest anlatımla "realist za-

man" dendi ve zamanın önde gelen hikâye yazarı Zohrap bu türün önde gelen yazarı olarak temayüz etti.

Kendisinden yirmi yaş daha genç olan Zohrap'ın tam aksi yönde yer alır. Zohrap, cinsiyetin orta sınıf gelenekleri ve değerleri ile olan savaşını, yerli şehir hayatının dramasını resmetmiştir. Sanatı, erotizmin sınırlaması ile yarı ahlakileşmiş realizmin karışımıdır. Hayatın acıklı gerçeğine sert fakat acıklı gözle bakan kadın kalbinin uzmanı oldu. Oshagan ile daha değişik bir aleme, zıt içgüdülere ve şuursuz ihtiraslara sürükleniriz. Karakterleri, duygusuz köylüler, kaba çobanlar, kırsal kesim insanları, yarı akıllı köylüler, kuvvetli ve nostaljik balıkçılardı. Izdırabını Zohrap, ustası Zola'nın üslubu ile medenileşmenin cefasını anlatır ve şehvet rüya ve kan alemini resmeder. Oshagan'ın realizmi zavallı kahramanları kendi sonlarına sürükleyen trajedinin kendisi kadar acımasızdır.

Konuları daha alt sınıflara ait aşktır. Aşk ızdırap çekmeye, deliliğe veya ölüme varan çaresizliğin yaşanmasıdır. Oshagan'a göre ölüm, mükemmellik değerinde, hayatın en yoğun yüzüdür.

35'inde Oshagan, zamanın azaldığını hissetti. Ölümün ve onun endişesinin en derin manasıyla işlendiği bir sürü yazı yazmış ve bu konuda tecrübe sahibi olmuştu. Çocukluğundan itibaren bunun korku veren varlığını hissetmiş, yirmisinde Armash'dan kaçıp haftalarca hasta ve aç olarak bataklıklarda, ormanlarda ve dağlarda dolaşıp kendinden geçmiş vaziyette yarı ölü olarak köyüne döndüğünde aynı şeyleri hissetmişti. Ölüm onun İstanbul'daki saklanış yıllarındaki günlük arkadaşı idi. Bir seferinde evi sarıldığın-

da şapkasını başına çekmiş ve ellerinde kendisinin fotoğrafını tutan polislerin arasına büyük bir soğukkanlıkla "Müsadenizle Efendiler" diyerek dalmış, kendisine açtığı yoldan geçerek kalabalıktan uzaklaşmıştı. Bir gece umudunun tükendiği bir anda dilinin üstüne bir zehir tableti koyup tam onu yutup köprüden suya atlayacakken omuzuna hafifçe vurulduğunu hissetti. Arkasına döndüğünde köprünün üzerinde kimse yoktu. Ağzındaki tableti tükürerek yürüdü gitti. "Herkesin kaçamayacağı bir kaderi vardır" der ve bütün kahramanları bir şekilde bu kaderin izini taşırlar.

Hepsinden öte, bu trajik kader zekâ ile sınırlandırılmıştır. Huşu ile bir köylüyü tahayyül edenlerde, Oshagan'a göre, insanın eziyet duyması en saf ve şiddetli şekline ulaşır. Bunlarda insan ruhu çıplaktır, masumdur, korumasızdır ve temel ihtiyaçları gidermek için toplumun sağladığı tüm kültürel ikame değerleri ile birleştirilmiştir. İnsan evinden, toprağından zekâsından ve hatta yiyecekten mahrum bırakılırsa bunlara bir derecede tahammül edebilir. Fakat kadından mahrum kalmak tahammülün ötesindedir. Diğer zevklerin yokluğundan, seks ve sevgi yokluğu daha önemli ve acildir. Bundan sonra trajedi gelir.

Sonra delikanlılık çağı başlar. (Oshagan bu süreye ait çeşitli hikâyeleri vardır). Bu hudutsuz isteklerin, uzlaşılmaz arzuların, masumiyetin isyankârlığa dönüştüğü, bilhassa şehirleşmedeki katı geleneksel kalıpların, buna karşı koyan atılgan insanların çağıdır. Oshagan'ın hikâyelerinde cinsel arzuların gençlerin kaderine etki eden birçok dolambaçlı anlatım yolları, aşkın azalmasından yıllar boyu, ihtiyarlığa kadar art-

ması bulunur. Bütün karakterler, balıkçılar, çobanlar, orman koruyucuları, mezarlık bekçileri tarafından şuursuzca bastırılmadan çekilen özlemler için geçerlidir. Bu çağda ölümle hayat ihtirasları arasında çok az fark vardır. İşte bazı insan ruhunun yaşadığı olaylar: Doksan, donuk zekâlı, çok ileri yaş kadar beklediği eşe kavuşmak için çalıştı; kendisini yıprattı; Dobij - mağrur ve yalnız balıkçı, karısı büyük şehire kaçtıktan yıllar sonra bağışlanma ümidi ile geri döndü. Kalbi hala aşkla dolu ve kulubesi boş; Baghdo - yanında hizmetkâr olduğu adamın kızının aşkı ile yanıp tutuşan onun arzularını yerine getirmek için ölmeyi göze alan basit zekâlı bir adam; bir zamanlar güzelliği dillere destan olan Soghome aşığının kocası tarafından boğulmasından sonra aklını kaybetti. Cennetten gönderildiğine inandıkları hayali kadınlar için döğüşen genç çobanlar veya gölde yüzen Türkmen kızını gizlice gözetlerken babasının bir yumruğu ile gözlerini kaybeden heyecanlı genç çoban hala kızın güzelliğini hatırlayarak mutlu olanlar veya oğulları büyük şehirden gelecek zengin ve güzel gelini beklerken ihtiyarlayan oğulları olan dayanıklı anneler... ve daha niceleri. Sayısız masallarda, popüler destanlarda ve eski bilgilerde masumiyet ve trajedi, aşk ve ızdırap gibi ikiz konulara yönelinmiştir.

Hayatın gerçek resmi basitçe anlatım tarzı değildir, yaşanan tecrübelere anlam kazandıran kuvvetli felsefi bakışlar bilhassa basit Ermeni köylüsünün ruhunun derinliklerinde yatan felsefi görüşlerdir. Bu kadınlar ve erkekler hayatın ve ırkın realtesinin üstündeki bir ızdırapla karşı karşıya getirilmektedirler. Onlar insanlığın gerçek boyutlarına erişmektedirler. Fakat

bütün bunların üstünde basit insan tecrübesi ile temasta bunu tesirli yapan ve bunun sanat yapıtına dönmesini sağlayan drama görüntüsünü canlandıran insan nefesi, şiirsel atmosferdir.

Bu, büyük bir maharetle ve sanatsal bir şekle çekilen tabiattır. Bu aynı zamanda insan tabiatı, ustalıkla belirlenmiş tarzda pastoral güzelliğin tuvale aksettirilmesidir. Bu Oshagan'ın tarzıdır- lirizmin tezadı, hissi gerilim ile hayatın çıplak gerçeği. Bu şekilde Oshagan dramanın voltajını yükseltirken aynı zamanda bunun duygularımızdaki etkisini insanileştirmektedir. Böylece mutlu son ihtiyacı ve ihtimali bulunmamaktadır. Hiçbir şey sona ermeyip, her şey –insanlar, tabiat ve kader– bir hayat akımına dönmektedir. Fikirlerin en yüksek noktaya erişmesini veya onların geçici olarak yavaşlatılmalarına gerek yoktur çünkü gerilim, baştan sona kadar yayılarak zaman elde edilmektedir. Bu, Fransız realistlerinin deyimiyle hayatın bir bölümünün Oshagan'ın kaderci canlılığı ile daha yaygın erotizmdir.

1920'lerin başlarında Türkiye'de politik ve kültürel değişimler meydana geldi. Mustafa Kemal ile birlikte İstanbul'daki yaratıcılık hareketlerindeki canlılık ve ahenk son buldu, 1923-1924 yıllarında entellektüel elit göçmenler ve onların izleri sonraki Ermeni Diaspora'sını başlattı.

Avrupa, ABD ve Orta Doğu'da edebi manzara kasvetidir. Teröre karşı çok az sayıda yazar direnip başarılı olmaya devam edebilmiştir: Shant oyun yazarı; Zarian, Essayan ve Oshagan romancı; Aharon ve Tekeyan şair ve Tchobanian eleştirmen. Bunlar düşmanca bir dünyadaki amansız mücadeleden geriye ka-

lanlardır. Politik kavgaların yaydığı, dağıttığı, acı hisler, uyandırdığı harabettiği bu şahıslar zorlukla geçiniyorlardı. Çoğu öğretmenlik ve gazetecilik yapıyordu. Bunların ötesinde yükselen neslin agresifliği, hayal kırıklığına uğramışlığı, geçmişle hiçbir bağı olmaması fakat içinde bulunduğu zamana da uymaması ile katliam yetimlerinden ayrı düştüler. Bu çağ, otuzlara kadar, Modern Ermeni Edebiyatı'nın kısır dönemidir.

Oshagan öğretmenlikle geçinmektedir ve iş bulduğu her yere gider, önce Mısır sonra Kıbrıs ve sonra da ömrünün son 15 yılını geçireceği Kudüs. Orada mukaddes St. James Manastırı'nda yalnızlığa ve çalışmaya daldı. Bilgelik makamına erişti. Edebiyat dalında dünya çağında otorite ve efsanevi bir alim oldu. Ders verdiği küçük yer, edebiyat dünyasının mütevazi ve seçkin, köylü saflığında genç ve ihtiyarlarının bir çeşit hac yeri oldu.

Oshagan, ürünü üç cildi aşkın hikâyelerine ve kritiklerine borçludur. Aslında onun en büyük ünü romanları sayesinde olmuştur. Edebiyat tarihi ünü daha arka plandadır. Dzag-Bdouge'un 1928'de Boston'da aylık Hairenik'de seri halinde yayınlanması ile Oshagan Ermeni Edebiyatı'na bilinmeyen bir şeyi açıklıyormuşçasına patlama yaparak girdi. Kitap, insanlara bağlı oldukları adetlerden, özelliklerden dönülüyormuş hissi verdiği için skandal yarattı. Aslında Oshagan'ın kısa ve uzun hikayeleri şimdiye kadar onu topluma tanıtmıştı.

1850 ile 1930 yılları arasında (200 adet kadar olmasına rağmen) roman, Batı Ermenileri'nde hiçbir zaman popüler olmadı. Bunun sebepleri çok karışık olup

belki Ermeni hayat tarzının sosyal ve psikolojik realiteleri ile açıklanabilir. Aslında Ermeni romanlarının çoğu türlerinin sınırlarını aşan kısa hikayelerdir. İlk romanlar 1850'lerde batının romantik öncesi (preromantik) akımından sonra Telemaque, Paul et Virginie, Atala, Clarissa Harlowe, The Vicar of Wakefield and Werther gibi eserleri örnek alarak ortaya çıktılar. Tarihi, ahlaki, didaktik ve dini konular ağırlıktaydı. Fakat en ciddi deneme 1851'de Hissarian ile başlayan hissi romandı. Yüzyılın diğer yarısında da bu akım Dumas, J. Verne, Hugo, E. Sue. P.de Knock, X de Montepin ve diğer hissi alanda popüler olan eserler verenlerin eserlerinin tercümelerinin çoğalması ile devam etti. Gamsaragan, Yeroukhan, Essayan ve psikolojik yönlü tüm sosyal romancılar ile 1890'dan sonra akım kuvvetlendi. Hiciv, etnografya, tarih ve popüler ilgiler konusundaki daha alt seviyelerdeki romanlar da geliştiler fakat bunların sayısı genele nazaran çok düşük kaldı. Böylece 1928'de Ermeni romanı, uzun süreli geleneğine ve Essayan'ın kuvvetli maharetine rağmen Edebiyat'ın ihmal edilmiş alanı idi. Birçok doğu toplumunda olduğu gibi Ermeniler'de de gerçek edebiyat vasıtası olarak şiir ve lirik akım devam etti.

1925'te Oshagan kısa hikâye yazmaya son verdi. Hadiseleri daha derin olarak değerlendirmeye, daha fazla nefese, çalışmaları için daha kompleks bir çatıya ihtiyaç duydu. Mevcut sıkıntılı hali, psikolojik stereotipi, donuk karakterizasyonu, geleneksel hissi karmaşayı, ortadan kaldıracak, bunların yerine geçecek yeni bir sanata düzgün söz söyleme kabiliyeti olan, milli edebiyatın titiz bir realizme ihtiyaç vardı. Dzag-Bdouge ile daha birbirine yakın, sivri, sert lisanlı,

ham, hiçbir kalıba uymayan hayatın sorunları içinden çıkan, kan ve seksin mantığıyla uyuşmuş kahramanlar akımı doğdu. Hikâyenin bütün özellikleri vardı fakat aksiyon daha uzun, daha derin ve daha sertti. Yankıları daha kuvvetli ve süre daha geniş ve daha uzundu. Ermeni Edebiyatı'nda ilk defa roman büyüdü ve asırlar boyunca ırkın tabi olduğu zalim ve otantik metafiziği benimsedi.

Oshagan'ın tanrı tanımazlığı hayat felsefesinin bir parçasıdır. İnsan içgüdüleri ile bilhassa Erosla ve kelimenin Freud anlamıyla şekillenmiştir. Bu Eros, insanın sadece varlık unsuru değildir. (Oshagan insan tabiatı konseptini hikâyelerinde ayrı bırakılmış ve sınırlandırılmışlıktan bütün insanlığı kapsayacak şekilde genişletmiştir.) Şimdiye kadar korkunç gerçek sosyal adetlerin, kaide ve tabuların arkasına, bilhassa köy toplumlarında, korkunç hakikatin gizlenmesidir. Bu Eros, ailenin, bilhassa büyük ve güçlü olanların, devam ettirilmesi konusundaki köy halkının karşı koyulmaz, kâr sorumluluğunun gerisinde idi. Ve derin noktada bilinç altında, ırkın devamlılığını sağlama güdüsü yatar. Bu son hakikat Oshagan'ın kahramanlarına dördüncü boyutu verir. Bu geçmiş nesillerin nabzının onların içlerinde atmasıdır. Bundan atalarınınkine benzer davranışlarda bulunma neticesi çıkar ki bu da onları sonunda zoraki ölüme yöneltir. Oshagan için ölüm hayatın başka bir çeşididir ve hayat uğraştığı, çabaladığı şiddetli ihtirastır. Bütün yazılarında bunu yakalayıp kelimelere hapsetmeye çalışır. Bu sebepten onun stili, zalim, kendi kendine gelişen ve ani tarzdadır. Hayatın "elan vital"ine yaklaşmak onun heryerde mevcudiyetine hırsla sarılmak için gerekli kurallara uydu. Bu onun dayandığı, taham-

mül ettiği tek kuraldı. Bu sebepten dolayı, hikâye ve romanlarındaki bütün karakterler, yolcular, kaçakçılar, köylüler, Türk paşaları hayatın içinden, hakiki, şahsi, tecrübelerle alınmışlardır. Güzelliklerinin içinde hayal mahsulüne pek yer yoktur. Bu konudaki görüşü: "Romanın kendisi hayattır."

Tabiki bu ibare, kendi kendini yetiştirmiş bir yazarın yalın, olgunlaşmamış fikirleri değildir. Bütün Batı Edebiyatları konusunda Oshagan'ın geniş ve birinci el bilgisi vardı. Onun bütün reddettiği konular ile teorilerinde ve ateizmdeki ısrarı basit bir genelleme değildir. Aslında sofistike sanata, "romanın ayna gibi olması" teorisine çok az tahammül gösterdi. Bütün diğer büyük yaratıcı zekâlar gibi Oshagan da lisan üzerinde büyük sabır ve maharetle çalıştı. İlk kitabı "roman-fleuve" Mnatsortats'ı altı defa yazdığı kayıtlardadır.

Birçok bakımdan hırs, yaratılış yönünden, Balzac'a yakındır fakat Stendal, Proust ve Joyce'un da hayranıdır. Fakat bunların ötesinde Dostoievski ile kendi güçlerini karşılaştırır. Rus romancının kendisi üzerinde kuvvetli etkisi vardır. Bu etki felsefe kanalıyla değil karakterlerindeki tükenmez hayat kuvveti ve insani duygulardır. Gide'in söylediği gibi onun kendilerini mahvolmaya sürükleyen kahramanlarının şeytani zekâlarına rağmen bunlar Oshagan'ı cezbetmiştir. "Eğer Karamazovs'daki kadar Ermenileri karışık ve güçlü bulsaydım Dostoievski kadar güçlü romanlar yazardım" demiştir. Bu sebepten Oshagan, Dostoievski'nin teşvik ve etkisine karşı koyamayarak sık sık karakterlerinin basit ruhlarının karışık analizlerine daldı ve bunların onun mistik ve psikolojik

yapılarının ağırlığı altında ezilmelerine sebep oldu.

1924'de algılaması kuvvetli, kıt kültürlü, etkili köylü tipi tabiatın kuvvetiyle Ermeni romanın içine girdi ve sonraki on yılda kısa aralarla, sekiz ciltlik roman ortaya çıktı. Hepsinde ihtiras, cinayet ve ceza temel elemandı. Bunların hepsi iki kategoriye ayrılır. Kısa olanlar, daha kesif ve hızlı romanlar. Bunlar köy hayatından alınan şahıslar ve olaylar üzerine yazılmışlardı, - Shahbaz, Dzag-Bdouge, Hadji Mourad, Hadji Abdullah, Sulaiman Efendi'de Türk usulü ve felsefesi ile Ermeni ırkının hususiyetleri karşı karşıya getirilmiştir. Ancak bu vatanseverlik temayülü ile değil basitçe ihtirasın şiddetini artırmak yoluyla gerçekleştirilmiştir. İkinci kategori romanlar Mnatzortats'dan meydana gelir. Üç ciltlik bin sayfayı aşkın roman - fleuve olup yalnız iki cildi yazılmıştır.

İlk grubun en önemli romanı Dzag-Bdouge'dir. Aşk, güzellik ve ölüm anlatılmaktadır. Nazik genç, hüzünlü köylü güzeli, Bursa yakınındaki Ermeni köyünde, asabi kocası Zakar tarafından ilk gece bakire olmadığının anlaşılması üzerine zifaf yatağından atılır ve babasından öç almak için dağa çıkarılır. Babası karısını (Nazik'in annesini) ilk çocuğunun doğumunda sadakatsizliği sebebiyle boğan, efsanevi yiğit haydut-tur. Nazik bir müddet talihsiz sevgilisinin bir yakınının yanında kalır. Daha sonra bastırılmaz derecede büyük bir aşkla sevdiği sevgilisi ölür. Fakat büyük annesi onu tekrar evlendirir. Yeni kocası onun kahredici açlığını bastıramayacağını anlayınca hayatını kurtarmak için İstanbul'a kaçar. Bu esnada Hacı Stepan, Nazik'in haydut babası, dağda öldürülür, bütün şüpheler firarda olan Zakar üzerinde toplanır. Polis

ve Hacı Stepan'ın ailesi Zakar'ın peşine düşer. Bütün köylü tarafından dışlanan ve aşkı için ümitsizliğe düşen Nazik, öldürülme tehlikesini göze alarak geceleri yatağına gelen kanun kaçağına haber gönderir. Bir kış gecesi, köye onun saklandığı yer hakkında haber gelir. Köylülerden evvel davranan Nazik, onlar ulaşmadan, karla kaplı dağları aşarak sevgilisini uyarmaya gider. Sonunda sevgililer köşeye sıkıştırılırlar. Nazik sevgilisini korumak isterken ölür.

Bu taslak plan romanın gücü ve maksadı hakkında fazla bir fikir vermemektedir. İlk olarak yazarın insan görüşü ve insanın kaderi vardır. Oshagan ile geleneksel insan tabiatı anlayışı, insan cevheri ve psikolojisi fikri, insanın kaderin ötesindeki anlayışın ve kontrolün vasıtası olarak görünmesi olarak değiştirilmiştir. Bu kader çeşitli kanallarla kendisini gösterir - his, özellikle seks, gelenekler, batıl inançlar, katılım, tabiata yaklaşım, kan vs. Bu mekanizmanın kendi sembolleri vardır. Bunlar rüyalar, görüşler, hayaletler, ateş bunlar tabiat üstünün belirgin ekolarını taşırlar. Varoluşun daimi mantık dışı sembolleri insan iradesine ve mantığına hakim olan ve trajik kaderin tamamlamasını sağlayan tüm efsane ve inançlar desteklemektedir. Bu sebepten dolayı insan psikolojisi ve şahsiyeti romancıyı ilgilendirmemektedir. Anne, sevgili, köylü gibi insan tipleri hatta ihtiras, aşk, cesaret, hüzün, korku gibi insan duyguları da ilgi dışındadır. Hayatın sonsuz dramında kadınlar ve erkekler, ırkın uzun yıllardan beri süregelen efsanelerini, hususiyetlerini ve ırka dayalı varlıklarını kaybetmeden kabul etmişlerdir. Bu şekilde halen ortaya çıkmamış gizli efsaneler- verimsizlik, kısırlık ve yeniden doğuş, aşkın trajedisi, kahraman ve erkekliğin

cesareti, müziğin gizemi ve ızdırap, kadınların erkekler üzerindeki güçleri, ihtiras ve ölüm ayinleri, güzelliğin çaresizliği, ailenin ve ırkın korunması, kanun kaçağının efsanesi, bütün bunlar duyguların ve olayların kuvvetli bireysel anlatımlarında belirginleşmekte ve öne çıkmaktadır.

Delirmiş, zalim insanın ve şefkat ve merhamet görüntülerinin içinde diyaloğa yer yoktur. Hemen hemen her şey gaye ve kararların bilinçli, akılcı düzeyi altında gelişir. Hatta her nasılsa ızdırap çekmekte şuur altında kalmıştır. Suç heryerde vardır. Günah ve zalimlikte öyle fakat köylülüğün işareti yoktur. Tüm roman olağan ahlaki değerler düzeyinde cereyan eder. Bu büyük Yunan trajedilerini çağrıştırmaktadır. Bu eziyet çeken bireylerin şiirsel yaklaşımının evrensel dram ile olan ve önemli Rus romancılarını, Hardy'i, Kazakistanlılar'ı, D.H. Lawrence'ı hatırlatan ender görülen destani uyumudur. Uzun, karanlık, mizahsız romanlar kelimelerin ve diyalogların en aza indirgenmiş kullanımı ile insan trajedisini şekillendirdiği sırada Oshagan "Herkesin mezarına giden yol, onun kaderinin affetmeyen ışığı ile aydınlatılmıştır" demektedir. Sıfat çok az kullanılmakta, hiç zarf kullanılmamakta, sentaks, söz dizimi, kaba duygulara uydurulmak için şekilden şekile sokuluyordu. Modern tenkitçilerin dediği gibi "Dil onun diliydi ama tarz onun tarzı değildi."

Bu grubun diğer romanları karşı gelinmez, mantık dışı kuvvetlerin tesiri ile aynı temanın etrafında dönüp duruyordu. Dzag-Bdouge ile Oshagan kendisini yirminci yüzyılın önde gelen yazarları arasına yerleştirdi. Fakat Ermeni Edebiyatı'nın kendi türünde en

önemli yazarı olması Mnatsortats'ın 1931 ve 1933 arasında Kahire'deki Houssaper adlı gazetede yayınlanması ile oldu.

Ermeni Edebiyatı'nın en ihtiraslı ve tehlikeli girişimi buydu. İhtiraslı idi çünkü ilk defa bir romancı Ermeni Edebiyatı'nın en çetin yıllarını, 1890-1915 arası, büyük katliam ve Exodus'te en üst seviyeye çıkarak kapsama alıyordu. Nesiller arasındaki farklılık, ihtirasların mücadelesi ve ırklar arasındaki mücadele ve felsefe farklılıkları yaklaşık olarak elli karakterle ifade ediliyordu. Mukayeseli araştırmalar Balzac'ın La Comedie Humaine'i, Proust'un A La Recherche du Temps Perdu'sü ve daha önemlisi J. Romains'ın Les Hommes de Bonne Volonte ile benzerliğin 1932'de başladığını ortaya koyar. Ermeniler açısından en önemli nokta nasyonalistlerin, ihtilalcilerin, entellektüellerin ve eğitimli Türk memurlarının ilk defa Oshagan'ın çevresine girmesi, onlarla tanışmasıdır. Roman- fleuve'daki orantılar onun insanoğluna daha fazla yaklaşmasına, büyük psikolojik ve felsefi değerlerden ayrılan alt konulara dalmasına sebep oldu. Birbiriyle savaşan iki milletin mizaçlarının ve kaderlerinin (ihtilalci ile Türk paşası arasındaki konuşmalarla) incelendiği yüz sayfalık meşhur analiz bunun önemli örneğidir. Oshagan her şeyin fazlasını vermeye çalıştı. Söylediğimiz gibi yalnız ilk iki cildi bitmişti, sonuncusuna "Hell" adı verildi ve katliam anlatıldı.(*)

---

* Oshagan 1948'de üçüncü cildi yazmaya karar verdi. Suriye'de, Deir El Zor'da kendi prensipleriyle katliam bölgesini incelemeyi ve hissetmeyi arzu etti. Halep'e gitti. Köye gideceği sabah öldürücü kalp krizi geldi. Büyük bir ihtişamla Halep'de gömüldü.

Bu tehlikeli bir projeydi. Çünkü Oshagan büyük romanının beğenilse de okunma şansının az olduğunu biliyordu. Dzag-Bdouge "pornografik, ahlak dışı" olarak tanımlanmıştı. Bir gün Ermeni topluluğunun psikoanalitik çalışması yapılırsa, zulüm ve istilaların Ermeni toplumunun duygusal gelişimi üzerinde yarattığı duygusal harabiyet ışığa kavuşacaktır. Suç kompleksi, paranoid temaüller, geri adım atışlar ve cinsel düş kırıklıkları birçok zülme uğramış milletlerin davranışlarında incelenmiştir. Ermeniler bundan istisna edilmemişlerdir. Ancak yeni romanın yayınlanması Oshagan'da ilave bir karamsarlık ve kötü stil doğmasına sebep oldu, Oshagan reaksiyonerdi, burjuva romancısı idi, basit köylüler yerine köy ağalarının, mülk sahiplerinin tarafını tuttuğu bir Soviet yazarın eleştirisinde yer aldı.

Bütün bunlara rağmen çalışmalarının boyutu ve gayeleri büyük saygı görüyor ve eleştiri için ciddi çabalar harcanmıyordu. Roman arka bahçeye terk edilmiş, çirkin büyük bir anıt görünümündeydi. Okunmayan, çoğu okunamayan Mnatsortats elit entellektüellerin ve yazarların definesi olarak kaldı. Anlaşılması güç olmamasına, ciddi tahliller bulunmamasına rağmen kesinlikle popüler bir kitap değildir. Gizem ve iftira ile kaplı olan kitap Diaspora ve Soviyet Ermenileri'nin takdirini beklemektedir.(*)

---

* Sovyet Ermeni entellektüelleri ve politik kuruluşları ile Oshagan'ın ilişkileri daima zayıf olmuştur. 1922'de Yerevan Devlet Üniversitesi'nde Ermeni Edebiyatı başkanlığı teklifini reddetti. Kendi bağımsız davranışının rejimin sıkı, dogmatik, disipline uymayacağına kanaat getirmesi bu kararı almasına sebep oldu. Hiçbir zaman parti adamı olmadı, fakat aylık Hairenik ile ilişkisi sebeyle ona nasyonalist ve ilim alehtarı dediler. Sovyet Ermenileri tarafından kara listeye alındı. 1946'daki jübilesi solcu organizasyonlar tarafından sabote edildi. Ancak sonraki yıllarda aradaki buzlar çözüldü ve etrafında ciddi bir ilgi belirdi.

Roman Oshagan'ın edebi eserlerinin bir türüdür. Diğer çalışma alanı edebi tenkit ve özellikle de edebiyat tarihidir. 12 ciltlik Panorama Of West Armenian Litetarure hem öğrencilere hem de sanatçılara hitap eden başarılı bir çalışmadır. Onun için edebiyat tarihi yazarın hakikatin parlaklığı içindeki hayali eğlencesidir. Bir yazar, her şeyden önce, hayali bir kahramandır. Onun tarihi mekanı hayali olayların tualidir. Oshagan'ın insana ve insanın yaşadığı zamana ait engin bilgisi bibliografik bilgi çeşitliliğine musallat olan ayak bağından kurtularak varoluşçu, gerçek edebi tecrübeye dönüştü. Metod tüm geleneklere bilhassa Mekhitarist filologlar tarafından geliştirilenlere karşı meydan okudu. Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni hayat tarzının dramatik gerçeklerine verilen önemde Oshagan'ın edebiyat tarihine yaklaşımının gerçekliğinin hazzı duyulur. Bu metod Fransız veya İngiliz edebiyatlarına uygulansaydı başarısız olurdu. En yakın ilişki Fransız İhtilali'nin Th. Carlyl'e uygulamasıdır. Bu süre zarfında, uygulamanın doğruluğu hakkındaki akademik kanaatin, içinden geçilmez bir hal aldığını söylemenin bir faydası olmayacaktır. Hala hakikat Oshagan tarafından beyan edildiği gibidir. Ermeniler bir asırdan beri toplumların 19 ve 20. yüzyıllardaki sosyal, sanatsal ve psikolojik realitelerini anlamak için bu ciltlere başvurmak zorundadırlar.

Oshagan *"Edebiyat benim dinimdir"* derken tiyatro dahil edebi ifade tarzının her çeşidini kullanmıştır. Tümünün sayıları 15'e varan sahne eserleri ona ait başka her şey gibi sosyal adetlere bağlı değildir. Ermeni Tiyatro geleneğinin iki temel akımından, Shirvanzo-

de'nin gerçek dışı sosyal dramasından Shant'ın felsefi yönlü romantik tiyatrosundan ayrılmıştır. Oshagan bireylerin ve zihniyetlerin çekişmesiyle, ihtirasların çatışmalarıyla ilgilenmiştir. Fakat bu çatışmalar hiçbir zaman bertaraf edilememiştir. Ortaya çıkarlar, dilde ve sessizlikte hapsedilirler ve son bulurlar. Nadiren aksiyon halinde ortaya çıkarlar. Daima konuşmada ve entellektüel tecrübede kalırlar. Bunlar orta seviyedeki insanların anlayış düzeyinin üstündedir. Entellektüellerin hoşuna gider ve sahnede oynanmaktan çok okunur.

Oshagan'ın dikkat edilmesi gereken daha bir çok tarafı vardır. İlki Diaspora'nın çoğu yazarına babalık yapan, edebiyat öğretmenliğinin karizmatik şahsiyetidir. Bu konuda ciltler yazılabilir... Sonra otobiografyacı olarak hayatını ve efsanesini araştırıp, kendisini hayali bir kahraman olarak yazdığı 800 sayfalık kitap. Sonra kültür adamı olarak Abul Ala El Ma'ari, Balzac ve Ermeni kültürünün büyük şahsiyetleri hakkında yazılan monografiler orjinallikleri ve vizyonlarının derinliği açısından dikkat çekicidirler. Şahsiyetinin önemli bir yanı da hayatı boyunca Ermeni Edebiyatı'nın temel konuları üzerinde edebi makaleler yazan bir yazar olmasıdır. Edebi tenkitçi olarak fikirleri ile tomurcuklanan, yeni yetişen birisinin gelişmesine katkı sağlar veya onu mahvedebilirdi. İnsan olarak, sert disiplinli, duygusal ve dostluk ilişkileri kuvvetli, sert, modern dünyada yaşadığı döneme uygun olmayacak tarzda saf bir köylü, az fakat öz söz söyleyen, çok insancıl ve dindardı. (Paris'in Nazilerin eline geçtiği gün oturup ağlamıştır.) Rustik bir sadelik ve dayanıklılık, inatçı fakat iyi huyluydu,

kendisinin ön plana çıkarılmasından ve kendisinden bahsedilmesinden hoşlanmaz hayatın daha az sade tarafından hoşlanır - içki, sigara, sinema, radyo, toplantılar, her çeşit sosyal kurallar, röportajlar, fotoğraçılar... şeylerden mümkün oldukça uzak dururdu.

Oshagan'ın çalışmaları, keşfedilmemiş kıta gibi, öncüleri ve cesur maceraperestleri beklemektedir. Tercümeler, doktora tezleri, üniversite eserlerine dahil edilen çalışmaları, monografiler, yeniden basımlar, el yazması nüshaları hepsi dünya ve Ermeni Edebiyatlarına Oshagan'ın katkılarını gözler önüne serecektir. Ermeni entellektüelleri arasında iki tür insan vardır. Ondan şiddetle nefret edenler ve onu çok sevenler. Bu iki grup da onun önemini kabul etmektedir. Son üç yılda Pres Of The Armenian Catholicossate Of Antelias, Lübnan'daki iç savaşa rağmen Panaroma Of West Armenian Literature adlı eserinin toplam 2100 sayfalık dört cildini bastı. Bunun tüm şerefi iki Gregorien Kilisesi baş papazına aittir. Sovyet Ermenistan'ındaki Academy Of Sciences tarafından yapılacak basımlarla birlikte bunların Diaspora'da ve Sovyet Ermenistan'ında, yazarın gecikmiş olan takdir görmesi devrini başlatacak olan çalışmaların yapılması ümit edilmektedir.

H. OSHAGAN

HAYATTA KALANLAR *

Oshagan'ın en güçlü romanı olan Mnatsortats 1932-1934 yıllarında üç cilt olarak Kahire'de yayımlanmıştır. II. ciltten alınan aşağıdaki parça ünlü bir bölümün sonuç hikayesinden alınmıştır. Burada, polis müdürü de olan bir Türk Paşası, Rusya'daki Ermenistan'dan Batı Türkiye'ye ihtilalci fikirleri yaymak ve Ermeni kitleleri uyandırmak için gelen ancak yakalanan Ermeni İhtilalci Melik Melikhaniants'ın sorgusunu yapmaktadır. Paşa ve Matik arasındaki konuşmalar iki ırk arasındaki ilişkilerin en gizli ve karışık derinliklerini açığa çıkarmaktadır. Paşanın Ermeni'ye yaptığı teklifin Matik tarafından kabul edilmemesi üzerine, Matik ortadan kaldırılması için şeyhlere ve cellatlara teslim edilir. Aşağıdaki hikaye Matik ve yoldaşlarının, romanın kahramanı Soghom Soghoments'in önünde onu yıldırmak ve konuşturmak için nasıl işkence görüp öldürüldüklerini anlatmaktadır.

Şeyh, yarım kol uzunluğundaki anahtarı kuşağından çıkarttı. Anahtarın parlak yüzü, jandarmaların ellerindeki meşalelerden dalgalanan ışığın altında par-

*) Bu bölüm Mnatsortats 2. cilt 2. bölümden tercüme edilmiştir.

ladı. Şeyhin yeşil ceketinin kırışıkları parlıyordu. Sarığının üstündeki deve tüyü başlığın kenarına kirli beyaz bir tüy iliştirilmişti. Bu bir kalem mi yoksa başka bir şey miydi?

Paslı kapıyı anahtarın başı ile vurarak çaldı. Bu zalim duvarların arkasında, uyandırmak istediği kimdi? Ses dalgalanmadı. Halbuki tahtanın öksürdüğü, demirin ağladığı söylenirdi. Kapı açılırken kırılan ve duygusunu kaybeden bir şey vardı.

Şeyh, içeri girmeden önce topukları üzerinde dönerek daha dik durdu. Ellerini, koca gövdesinin arkasında kenetleyerek yürüme alışkanlığı, onu biraz kamburlaştırmıştı. Şimdi iki omuzunu da kaldırmıştı. Kimin peşindeydi? Meşale ve mumdan çıkan titrek ışıkta yüz hatları gergin görünüyor, solgun ışığa rağmen, zehir saçan yeşil gözleri bir yılanın öne doğru uzanan dili gibi yolunu tarıyordu. Elbiselerindeki görünüm onun korkunçluğunu daha da arttırıyordu. Dudakları hareket ediyor gibiydi. Dua mı ediyordu? Arkasından gelenlerle birlikte dönüp, hapishane hücresine girdi. Burası geniş bir odaydı, geçmişte bir bölümü belki toprak seviyesinin üstünde idi ama şimdi tamamiyle çökmüştü. Duvar yıkıntılarının oraya buraya dağılmış molozları aynı bu sefil görünümü veriyordu. Yıkılmadan ayakta kalabilen duvarlar atnalı şeklindeydi. Fakat bu at nallarının kolları birbirine oldukça uzak mesafedeydi. Zemin birkaç metre boyunda mermer parçalarıyla kaplıydı. Odanın ortasındaki mermer çeşme etrafında büyük bir

kurna vardı. O çeşme başında Türklerden önce kimbilir kimler yıkanmıştı? Tuğla bir fırının kemeri gibi olan tavan belki de bir zamanlar dikdörtgen olan çeşme, alçak düz bir duvara doğru eğilmişti. Sanki dindar bir katil emri ile öyle kalmış, kurnaya dönüşmüş gibi durmaktaydı. Mermere zorla kazınmış gibi duran Arapça harfler dışında, onu ilk yapanlar hakkında bir fikir verecek herhangi bir yazı ya da işaret yoktu. Yüksek tavandan aşağıya sarkan çengellerin yarım daire şeklinde açık olan kemerli başının çevresi, bir çocuğun belinden daha büyüktü. Ortadaki çeşmenin üstünden sarkan üç çengelin uçları sallanıyor muydu yoksa çeşmenin dibindeki suyun meydana getirdiği rutubet, üzerinde damlacıklar mı oluşturmuştu? Kenarlar da ıslaktı. Öyle ki su damlacıkları meşale ışığında giriş kapısının üstünde kan damlacıkları gibi duruyordu.

En korkunç görüntü, mermer çeşmenin hareketsiz sessizliğiydi, çeşmenin dibindeki su meşale alevlerine bağlı olarak devamlı titreşim halindeydi. Çeşmenin benekli yüzüne yukardan hakiki kan damlacıkları akıyordu. Danteon resmini yapmak için yalnızca şeytana ihtiyaç vardı. Matik, İtalyanlar'ın ölümsüz şiirlerini ve zindanlarda uygulanan zalim adetleri hatırladı. Duvarlara çakılmış, bir çocuğun bacağı kalınlığında demir halkalar vardı. Bu halkalara, kardeşlerinin tahta çıkmalarının önlenmesi için, Bithyn prensleri tarafından, annelerinin de rızasıyla, önlerine yem olarak atıldıkları aslanlar veya ayılar mı bağlanmıştı? Veya karılarından bıkan

ve can sıkıntısından kurtulmak isteyen yaşlı efendilerin onları suda boğdurduğu yer miydi? Ağır sidik kokusu ve küflü peyniri andıran ağır koku genzi yakıyordu.

Alçak duvarın üstüne sıçrayarak çıkan bir jandarmanın işareti üzerine, meşale ve fener taşıyanlar, ellerindeki meşale ve fenerleri tabanı aydınlatacak şekilde aşağıya indirerek, yerde yılan, kurbağa veya akrep olup olmadığına baktılar. Buraya yerleşmiş olan bu tür hayvanlar konuk sevmezlerdi. Görünürde şüpheli bir şey yoktu. Işıklar artınca duvardan soru işareti gibi dışarı uzanan bir boynuz belirginleşti. Bilinmeyen bir facia onu daha da sivriltmiş gibiydi. Jandarma omuzundan, bir metreden biraz daha uzun olan bir halı indirdi. Bu Türkler'in ibadette kullandıkları ve aynı zamanda her evin en kıymetli eşyalarından birisi olan seccadeydi. En fakir ailenin bile kendine göre saghe veya khesire denen türden seccadesi vardı.

Müslümanların ibadet usulü olan ve her şeyin yaratıcısı olan Tanrı'ya şükranlarının sunulması için duaların okunduğu namazı size anlatacak değilim. Her savaştan sonra Türkler, bitkin esirleri kılıçtan geçirdikleri zaman, Allah'ı hatırlarlar, şehvet düşkünlerine mahsus kibirle Allah'a kendilerine yaptığı yardım için şükrederlerdi. O devirler insanlığın en anlaşılmaz hadiselerinin olduğu çağlardır. Herhangi bir mağlubiyetten sonra ettikleri duayı hiç işitmedim. Düşman önünden geri çekildiklerini gördüm, fakat düşman süvarileri ile aralarında bir günlük

mesafe vardı. Ürkek, donuk benizli, acınacak haldeydiler ve dua etmiyorlardı.

Hapishanedeki bu merasimin en önemli taraflarından biri de, Şeyh Sabit'in aptesin (dini kurallara uygun olarak yapılan yıkanma) alınmasında uyulmasını istediği çok ince ayrıntılardı. İbriği tutan kişi, devamlı olarak olur olmaz sebepten azarlanıyordu. İnsanlar kendilerini sert göstermek için genellikle hissiz gibi davranırlar. Aslında bu gözlem Şeyh Sabit için geçerli değildi. Gavurlara karşı zalimliği daha ana rahminde başlamıştı. Dedesini uzaklardan, Arabistan'dan, sırf gösteriş olsun diye huzuruna getirtmişti. Bir Ermeni'yi boğazlarken kendi otoritesini göstermek için yeni ölçüler koymak lüzumunu hisseden, ahlaksız bir din görevlisiydi. Müslümanlara karşı bile çok zalimce davranırdı. Onun bu zalim davranışları merhametsiz ruhsal yapısından kaynaklanıyordu. Şeyh, bir seferinde, ramazanda bin gün orucunu bozan bir kadının çenesine yumruk atmış, Halifeye telgraf çekme tehtidiyle mahkemeyi karıştırmıştı... Alçak duvara çıkmak için çıkardığı terliklerinin burunlarını aynı hizaya gelecek şekilde yan yana koymadığı için jandarmaya küfretti. Heybetli vücudu hareket ettikçe kemiklerinden ve eklemlerinden çıkan çatırtı ve nefesinin hışırtısı, ettiği dua mırıltısı ile uyum sağlıyordu. Bu hareketler esnasında insan ruhu, hakikaten manevi doyuma ulaşmaktadır. Ellisinin üzerinde seks yorgunu birisi için bu coşkunluğa kan dökme ile ulaşılır.

Yazı yazma sanatını sınırlayan konular karşısında çok tehlikeli olduğu için Ermeni inancına temas etmeyeceğim, o çeyrek saat Matik'in zihninde saniye saniye belirgindi. Zamanı durduran hatıralar, heyecan sınırsız dehşeti hissetmiş ve beklemişti. Aynı dehşet sahneleri değişik ortamlarda fakat aynı psikolojik baskı altında milyonlarca kadın ve erkek tarafından yaşanmıştı.

Hakikat neydi?

Saghom'un endişesi korkudan bayılmaktı. Gençliğin verdiği heyecanla kıpır kıpır olan hislerine göre, Türkler'in bir katliamdan veya cinayetten önce kıldıkları namazın anlamı 1896 Ermeni katliamından mucizevi şekilde kaçıp kurtulanlar tarafından onlara anlatılmıştı. İnsanın aklını başından alan dehşetle, katliamı saklandıkları yerin aralıklarından gören canlı şahitlerin anlattıklarına göre, büyük türbanlı mollalar gençlerin dördünü veya beşini bir araya aynı iplerle bağlarlar onları duvar boyunca sıraya dizer, tam gözlerinin altından kılıçladıktan sonra büyük hayır yapmış olmanın muhteşem rahatlığı ile namaza dururlardı. Sonra hiçbir ayrıntıyı kaçırmamaya dikkat ederek onları kılıçtan geçirir, iğrenerek baktıkları kanı deri meslerinin (ayakkabı içine giyilen hafif ve tabansız bot) üzerine silerlerdi. Sonra da Türkler bunu muhteşem medeniyetlerinin başarısının izleri olarak dünyaya takdime kalkışacaklardı.

Hakikat başka neydi?

Yoldaş Matik'in hatırladığı başka bir olay -Moskova

Üniversitesi'nde doğu dinleri konusunda uzman olan bir okutman, bir gün Arap şeyhi gibi giyinerek, tek düzelikten sıkılan öğrencilerine dersini daha çekici hale getirmek için namaz kılmayı teklif etti. Bu okutman tabii ki Şeyh Sabit idi. İnsanın kafası kalbinden daha karışıktır. Kalbi karmaşık hislerin tesiri altındadır. Ya kafası? Vücudumuzun en başıboş parçası olarak bedbahtlığa, felakete en çok maruz kalan parçasıdır.

Meşalelerin titrek ışıkları altında, hemen girişte duran evkaf müdür Osman Bey'e kimse dikkat etmedi. İbadet boyunca jandarmalar bütün hareketi sessizce takip etmişler yapılan duaya katılmışlardı.

Evkaf müdürünün yüzünde endişe ve şefkat vardı. Uzun boylu, kıvrak, vatansever müdür dökülen kandan usanmış mıydı? Hiçbir Ermeni'yi kılıçtan geçirmemişti. Bununla beraber şu anda kendi oğullarının bıçaklarıyla kurban edilen insanların görüntüleri onu sarsmıştı. Gömülmeden birkaç dakika önce bağırış, küfür, tehdit vs.'ye maruz bırakılarak öldürülen kimselerin son andaki hislerini incelemek için içinde önüne geçilmez bir arzu duydu. Zihnine bu şekilde kazınmış bir sürü görüntü vardı. Bir katliamı ilk defa bu kadar yakından görüyordu. Sinirden ve gerginlikten insan kolu uzunluğunda iki sopayı iyice sıkmıştı. Bunların uçlarındaki bezler yağa batırılmamıştı. Namaz sırasında jadarmalar meşaleleri yakmak istemişler fakat onun isteksizliği karşısında vazgeçmişlerdi. Diğer taraftan namaz boyunca gözünü sopaların

beyaz boyunlarından hiç ayırmadı. Aslında sopaların uçları boyun şeklindeydi. Duadan mı yoksa başka şeyden mi yorgun ve bitkin görünüyordu.

Şeyh alçak duvardan aşağıya indi. Işık fesinin üzerine aksediyordu. Göbeği şişkin, sırtı dikti. Büyük bir sükûnetle çeşmenin önündeki dört basamağı çıktı. Üç mahkumun yere eğilmiş vaziyette ayakta durdukları çeşmenin kenarında durunca, yüzünde kelimelerle anlatılmayacak zalim bir görüntü belirdi. Bazı kimseler öfkeden kudursalar da kanın beyinlerine hücum etmesinden korktukları için sakin görünürler ve ağızlarını açmazlar. Şeyh de bunlardan birisiydi. Bu sakinliğin altında, taştan yapılmış şahsiyeti tepeden tırnağa ölümün sakinliğini yansıtıyordu.

Yüzündeki korkunç yeşil renk kaybolmuştu. Küçük parlak ve yılan gözüne benzeyen gözleri Matik'e doğru çevrildi.

"Bağlayın onu."

Parmağı Soghom Soghoments'e çevrik olsa da öfkeli bakışları hala Matik'e çevrili olduğundan, adamları kimin kastedildiğini hemen anladılar.

Acımasızca genç adamın ellerini arkasına bağladılar. Öyle anlar vardır ki diğer hislerin karşısında acı çekmenin önemi azalır. Soghom çığlık atmaktan korktu. Jandarmalar başka bir emir beklemeden ayaklarını bileklerinden bağladılar. İpe sıkı bir ilmik atıp vücudunu çeşmeden geri çektiler. Kollarını bileklerinden bağladılar. İpe sıkı bir ilmik atıp vücudunu çeşmeden geri çektiler. Kollarını bağla-

yan ip beş altı kol boyu artmıştı. Bu fazla ip parçasını duvarda çakılı olan demir halkadan geçirerek bağladılar. İp, bir kol boyu kadar uzun bırakılarak, her seferinde kıvrık dizlerini yere sürterek vücudunu sallaması sağlanmıştı. Ayak bileklerindeki fazla ip ayaklarının altında duran kanlı hançer kullanarak kesildi. Kimse tek kelime konuşmuyordu. Bu bir işkencenin başlangıcı mıydı? Aslında bu manzara Soghom için hiç de yabancı değildi. Çünkü nalbant Toros'a verilen cezayı izlemişti. Nalbantın ayakları bu şekilde bağlandıktan sonra ayakları yavaş yanan bir ateşi canlandırmak için atılan sığır tırnağı gibi ocağa sokuldu. Soghom odaya getirilmiş olabileceğini umduğu mangalı gözleriyle aradı. Köylü dostlarının acı çeken kimseleri anlatırken söyledikleri gibi "Dişleri ruhunu kemiriyordu" Gözleri hala kuruydu.

"Bağlayın onu" Bu emire de bir evvelki gibi uyuldu.

Matik'in uzun boylu arkadaşını aynı hareketleri tekrarlayarak bağladılar. Dört el onu başından ayaklarına kadar bir balya sararcasına sıkıca bağladı. Parmakları işlerini yapmak için oynadıkça sessizlikte çatırtıları duyuluyordu. Uzun boylu gencin rengi iyice solmuştu. İp, göğsünü sıkıştırıp dayanılmaz sancı yapıp, kaburgasını çatlatıp nefes almasını zorlaştırdığı zaman bile sesini çıkartmadı. Bir gemiyi hareketsiz tutmaya yetecek uzunluktaki kalın ip, kollarının altından çaprazvari geçip boynundan düğümledikten sonra, iki üç adam boyunda gevşek olarak serbestçe sallanıyordu. Bu büyük kuyruk gibi ip ta-

vandaki soru işareti şeklinde olan ve aşağıya doğru kasvetli bir şekilde sarkan büyük demir halkaya baktıkları anda aşağıya doğru sallandı. Genç adam ayrıntıların farkında mıydı? Aşağıya baktı. Vücuduna bağlanmış her halka onun bedenine baskı yapsa da o dişlerini sıktı ve ağlamadı. Düşmesini önlemek için önünde arkasında ve her iki yanında birer jandarma vardı.

"Osman Bey."

Evkaf müdürü öne doğru geldiğinde vücudu biraz kamburlaşmıştı.

"Bunları alın."

Şeyh Sabit'in her emri sessiz bir işaretle birlikte geliyor ve etrafındakiler bunun manasını hemen anlıyor ve derhal yerine getiriyorlardı. Bu ders tekrar edilmiyordu yoksa? İnsanlar belirli arzuları karşı düşünmeden içgüdüleriyle mi hareket ediyorlardı? Ne alınmıştı? Osman Bey'in elinden iki sopa.

"Şunu bana getir."

İleri getirilen Kafkas yerlisi, Moskova Dişçilik Fakültesi'nden mezun olamayan, Ermeni İhtilalci Matik Melikhaniants idi. Rus-Türk sınırını geçmiş Van, Daron, Klikya, Greater, Ermenistan ve Lesser Ermenistan'da maceralı yolculuklar yaptıktan sonra yakalanıp hapse atıldığı Bursa bölgesine getirilmişti. Kendisi yüzünden hapse atılan köylüleri kurtarmak için büyük fedakârlıklar yapmıştı ama işte şimdi ölümün eşiğindeydi.

Biraz solgundu. Meşaleler mi donuklaşmıştı yoksa ölümü kabul etme duygusu mu onu hissizleştirmişti.

Dışardan bakınca en karşı konulmaz kabus bu olsa da, insanın bu eşikten geçerken çok değiştiği söylenir.

Süleyman Pehlivan ve onbaşı, Osman Bey'den aldıkları değnekleri Matik'in kollarının altından geçirerek kürek kemikleri üzerine yerleştirdirdiler. Bez sarılı kısım bileklerine değdi, sonra değnekleri sicimle kolları boyunca ustaca bağladılar. Bu zalim canavarlar papatya mıydı? Matik hiç karşı koymadı.

Bu vaziyette onu üç adım ileriye yürüttüler. Ufalmış sanki çocuk kadar kalmıştı.

Ses çıkartmadan ve meraklı bir yüzle durdu. Başının tam üstünde büyük bir çengel vardı. Sağında Pehlivan, solunda onbaşı duruyordu. Arkasında bağlı iki kişi daha vardı. Aralarında dört-beş adım bulunuyordu. Önünde, etrafa huşu ile bakan jandarmalarla çevrili, Şeyh Sabit duruyordu.

"Ne biliyorsan anlat."

Babayani bir tavırla konuşuyor, ağzından çıkan sözler "oğlum" der gibi bir hava yaratıyordu. Bu tür hadiselerde nasıl olması, nasıl iki yüzlü davranması gerektiğini çok iyi biliyordu.

Bekledi.

Bu arada birkaç kelime dua mırıldandı. Kaba sözler arasında Kuran'dan birkaç kelime söylediği belli oluyordu. Hiç acelesi yoktu.

"Bildiklerini anlat."

Aynı güleç tavrı ile emrini tekrar etti. Meşalelerin ışığı azalmaya başlamış, etrafı duman kokusu sarmıştı.

Fenerler ise azalan meşale ışığında sanki daha fazla ışık vermeye başlamış gibi görünüyordu. Şeyhin, bu barbarca olaydaki babacan tavrı görüntüye daha büyülü ve muhteşem bir hava veriyordu. İnsanlar birbirlerinin alçakça davranışlarından zevk alacak kadar merhametsizler mi?

Genç Soghom, vahşeti yaşıyordu. Ona bu olay, selvi ağaçları altında, mezar taşları bile olmayan komşu köyün mezarlığında bir cenazenin gömülmesini mezarın etrafındaki sık çalıların arasından seyreder gibi geldi. Mezarın başındaki toprak yığının önünde hoca, Şeyh Sabit'in yaptığı gibi hareketsiz durarak ve donuk bir yüzle bir şeyler mırıldanıyordu.

İyi bir Müslümanın onları öldürmeden önce kutsal inancı kabul etmeleri için onları inanca davet etmek mecburiyetinde olduklarını bilmiyordu. Cennet büyüktü ve orada herkese yer vardı. Yeryüzünde olan gerçek inanır, aslında Allah katında yerini alır. Müslümanların en büyük sorumluluğu iyilik yapmaktı.

Şeyh Sabit, emri üçüncü kez tekrarladı. Matik, şeyhin sessiz, sabit bakışlarının tüm ağırlığını üzerinde hissediyordu. Ne düşünüyordu? Etrafındakilerin aldıkları derin zevki umursamıyordu. Matik'in dudaklarından çıkacak pişmanlık kelimelerinin bu görüntüyü bozmasından korkuyorlardı.

Dudaklarının kıpırtısına son vererek ellerini, Matik'in sağ eline doğru uzattı. Sopa, kumaş sargı ve kolu şeyhin avucunu dolduruyordu. Bu, dostluk gösterisi miydi? Allah'ın huzurunda medeni insanlar böy-

le mi davranırlardı? Cehennemin derinliğine cehennemin korkusuna rağmen bir jandarma iki avucu ile sol elini kaldırdı. Parmaklarını vahşice Matik'in titreyen ellerine batırmak istiyordu. Vahşi, acı veren bir his, jandarmanın parmaklarından Matik'in titreyen ellerine çarptı. Arkasında duran iki jandarma iri elleri ile Matik'in omuzlarını kavramışlardı. Baş parmaklarını birer demir çivi gibi köprücük kemiğine bastırırken, diğer dört parmaklarını birer at nalı gibi köprücük kemiği etrafında, baskıyı arttırarak kenetlediler. Jandarmalar, ellerini daha kuvvetli bastırmak, kuvvet almak için dişlerini sıkıyorlardı. Adamların kuvvet almak için eğdikleri başları, Matik'in omuzuna iki üç karış yaklaşmıştı, fakat Matik'in küçük bir yiğit aziz başı kadar onurlu başı gururla dimdikti. Şeyh bütün gücüyle delikanlının dirseğini geriye doğru büktü. Bir çatırtı duyuldu.

Bu tok ses nereden gelmişti? Kırılan sopanın çıkarttığı bir ses miydi? Yoksa kemik mi kırılmıştı? Kırılan neydi? Şeyh derin bir nefes aldı, sonra verdi. Bu, kaslardaki kuvvetin hava olarak ciğerlerde toplanıp bir hareket için depolanması hareketiydi.

Diğerleri içtenlikle başlayan olayların birden nasıl akıl almaz hale geldiğini anlayamadılar. Matik'in kolu yuvası içinde tam bir dönüş yaptıktan sonra omuz başından çıkmıştı.

Şeyh avucunu açıp, delikanlının kolunu bırakınca, kol yana sarktı. Bir tahta parçası gibi hissizdi, omuza iliştirilmiş et parçası gibi duruyordu.

Hiç sesi çıkmamıştı.

"Söyleyecek bir şeyin yok mu?"

Soru belirli bir merakın ifadesiydi. Matik'in bütün olanlar karşısında direnç göstermemesi karşısında Şeyh, gücünü toplamak için davrandı. 1896 katliamında hiçbir yorgunluk ve zahmet çekmeden, yüzlerce kişinin kemiğini kırmıştı. Bu eski bir alışkanlık mıydı? Derin bir nefes aldı. Ama sesi, etrafındakilere kadar gitmedi. Nefesini tutmanın verdiği sıkıntı ve aynı duygusuzlukla avuçlarını diğer ele uzatması çene kemiklerinin titremesini azalttı. Kesik kesik soluyordu. Boğazı kurumuştu, terden sırılsıklam olmuştu. Yaşı ellinin üzerindeydi ama yılların vücudunda meydana getirdiği tahribatı hiç düşünmüyordu. Altı yıl evvel çok değişik şeyler olmuştu. Gücünü hayvanlar üzerinde değil insanlar üzerinde deniyor ve yarattığı tahribat ne kadar büyük olursa o kadar çok başarı kazanıyordu. Gençliğinden beri mesleği buydu. Bir kolu kırmak neye benziyordu acaba?

Önce bükülen kıkırdağın tok sesi gelir, arkasından kemik sesi. Daha hızlı solumasına rağmen ikinci kolu da aynı başarı ile burkarak kolayca kırmayı başardı. Kolun kırılmasında sopanın yardımı olmuştu. İçini kemiren başarısız olma korkusunun verdiği hırsla ve nefretle hareket etmişti. Kırılan kolu bıraktığında parmaklarındaki güç tükenmişti, acıyı yüreğinde hissetti.

Matik'in diğer kolu da aşağı doğru sallanıyordu ama delikanlının hiç sesi çıkmamıştı. Jandarmalar öfkeden kudurmuştu.

"Hınzır oğlu hınzır." Kurbanın gösterdiği yiğitlik jandarmaları kıskançlıktan ve nefretten kudurtmuştu. Matik'in direnci ve soğukkanlılığı aynı bölgedeki zorba sürüsünün, imansız canavarların gözlerini kırpmadan bir sürü masum müslümanı öldürüşünü gözünün önüne getirdi.

Neden yere düşmesini önlediler?

Beklenmeyen bir şey oldu. Burnundan ve ağzından boşalan kan yüzünü kapladı. Siyah, kırmızı ve köpüklü kan, meşale ışığında kızıl görünüyordu. Rahatlatıcı bir serinlik duydular mı? Akıcı maddenini kaderi bu muydu? Canavar ruhluların istedikleri yağmur bu tür yağmur muydu?

"Bismillah."

Şeyh uzun kollarını sıvadı. Bileklerini ovuşturdu. Yüreği hızla çarpıyordu. Bazen hislerimiz değişikliğe uğrar. Diz çöktü. Dudaklarınından anlamsız kelimeler dökülüyordu. Çömelmiş vaziyetteki vücudu Matik'in göğüs hizasına geliyordu.

Birisi seccadeyi getirmek için seğirtti. Şeyhin bakışlarından, sabırsız olduğu belli oluyordu.

"İstemez."

Ses, sanki yuvalarından fırlayacakmış gibi irileşen gözlerinden çıkıyor, bakışları yüz ifadesini değiştiriyordu. Kaşları çatılmış, yüzü limon sarısı rengini almıştı. Zehirli kanını nereye gönderiyordu?

"Hazır."

Fırın küreği kadar geniş avuçları ile sakalını sıvazladı. Gözleri hala delikanlının sarılı vücuduna dikil-

mişti. Dört jandarma parmaklarını Matik'in bacağının iki yanına ve kalça kemiklerine kenetlemişlerdi. Bir başkası ellerini vücudunun alt bölgesinin iki yanına koymuştu. Hayret bu heybetli adamlar, büzülerek küçülmüş bu vücutta tırnaklarını geçirecek yer bulmuşlardı. Bu işin gerçek yüzü belki de olaya karışanların içlerindeki dini inançlarının ışığında anlaşılır. Öte yandan, bir an için kenetlenen parmakların açısı ile hareketsiz kalan delikanlı, gözlerini kapattı. Ölümden mi korkuyordu? Bu soru hiç sorulmamalıdır. Başı biraz arkaya eğildi, rengi solmuştu. Burnu akmaya devam ediyordu. Eğer bu kan değilse meşalelerin ışığında meydana gelen renk değişikliğindendir. Kan damlacıkları beyaz gömleğinden aşağıya doğru akıyordu. Ceketi niçin açıldı? Gözleri kapalıydı. Bedeninden dışarı çıkan sıvı neydi? Aslında bu da sorulmamalıydı.

Şeyh koca vücuduyla dizlerinin üzerine çöktü. Bu sefer dudaklarından dökülen dua mırıltıları herkes tarafından duyuluyordu. Merhametli ve şefkatli ulu tanrının adına hareket eden insanların en merhametlisi olan Şeyh Sabit, (giysileri bunun işaretiydi) dişlerini sıkmadan, hayalarını koparıp çıkarttı, sonra bunları büyük bir ciddiyetle, gözlerini genç Soghom'dan başka tarafa çevirmeden, kanlı torbayı ağzına ve burnuna doğru fırlattı. Atılanlar tam hedefi bulmuştu. Dehşetle sarsılan Soghom feryat etti.

"Ah!.. Ah!.. Ah!.."

Üç kere. Rüyasında kabus görüp canavarlara veya cinlere yakalandığı zaman bağırdığı gibi.

Şeyh Sabit ayağa kalkınca pehlivan Süleyman ve onbaşı koşup şeyhin bacaklarındaki ve dizlerindeki tozu silkelediler. Diğerleri hala delikanlıyı sımsıkı tutmaya devam ediyordu. İşin tuhafı hepsinin yüzünde olanlardan memnun olmuş gibi aynı ifade vardı. Yüzlerindeki ifade bir şeyler ümit ettiklerinin ifadesiydi.

"Bırakın."

Jandarmalar bırakınca Matik'in vücudu, boş çuval gibi yere düştü.

Böylece Matik Melikhaniants, Moskova'daki sevdiklerinden ve kutsal Daron'dan uzak, ırkına olan borçlarını ödedi.

O akşam, gecenin derinliğinde Kafkasya'nın uzak bir köyünde, Matik'in annesi, biricik sevgili oğlunu hayalinde canlandırdı. Oğlu iyilik ve sevgi doluydu. Okuldan gelip kucağına atıldığı küçücük haliyle biricik değerli oğlunu gözlerinin önünde canlandırdı.

"Anne."

Dudakları, canlanan hatıralar karşısında:

"Bebeğim, yavrum" demek için aralandı.

Talihsiz dul kadın çocuğunu okul dönüşü nasıl sevgiyle karşılardı... Ana kalbi! Olayın vahametini anlatacak çok az kelime vardır. Yüreği yanıyor.

Meşaleler askerlerin üzerine doğru eğildi. Matik'in kanlı yüzünde, kendi vücudundan koparılmış o

küçük parça kan içinde yüzüyordu. Mum gibi sararmıştı, sessizdi.

Bir şükran sesi...

"Allahü ekber."

Jandarmalar bir şey duyduklarını zannettiler. Duyulan bir fısıltı veya dışarıdan gelen bir müzik miydi?

Aslında müslümanların Tanrıya dua ettikleri bir gecede, şehirdeki yüzlerce minareden ibadet çağrısı yapılıyordu. Bu gece gerçekleştirilen cinayetin taçlandırılması gibiydi.

Şeyh, saatine baktıktan sonra -her sofu, dinine kuvvetle bağlı müslümanın boynuna asılı bir saati vardır. Eğer şahıs zenginse, saat çok kıymetli bir zincirin ucunda olur ve bu saatle ibadet zamanları takip edilirdi- bu güçlü duanın baş tarafını yüzünü yere çevirerek tekrarladı.

"Allahü ekber, Allahü ekber."

Diğerleri de yavaşça tekrar etti.

Sihirli kisveye bürünmüş olan bu adamların ruhları Allah aşkıyla dolmuştu.

Sonra?

Sükunetle sakalını üç kere sıvazlayan şeyhin bu sözleri ile dua son buldu. Bu hareket ibadetin son bulduğunun bir işaretiydi. Yüzü koyun yere yatma vaziyetinden doğruldu kendini Tanrının görünmeyen ellerine, bu dünyadaki ve öteki dünyadaki arzularının yerine yerine getirilmesi için terk etti.

Sonra?

"Diğerini getirin."

Sessizlik içinde bir hareket başladı.

Osman Bey neredeydi?

O kapının yanındaydı.

Manzara Türkün sinirleri için çok mu dehşetliydi? Güçlü evkaf müdürünün bu tür vahşi manzaralara tahammül edememesi için geçerli bir sebebi vardı. Senelerce önce, temiz vicdanlı bir kimse olmasına rağmen, defalarca geceleri bir annenin hayaleti kendisini uykudan uyandırmıştı. Hayalet, bir fahişeyi memnun etmek için kendi oğullarından birisinin öldürdüğü bir gencin annesiydi. O günden sonra cinayetlerle ve dehşetle dolu yedi yıl geçmesine rağmen, oğlunun cesedi üzerine kapanan, ellerini açarak Allah'a bütün gazaplarını onun ailesi üzerine yağdırması için yalvaran annenin görüntüsü, gecelerini, uykularını kabusa dönüştürmüş. Osman Bey'in büyük oğlu, bir fahişenin kıskançlığını tatmin için zavallı talihsiz genci hadım ettirmişti. Bu olay köyün yakınındaki tepenin yanındaki sarayda cereyan etmişti. Kadınların hesabı büyük ölçüde, kan dökme ile görüldü. Bu cinayet, bir yuvarlak masa etrafında rakı içen yirmi kadar yüksek rütbeli şahsın gözleri önünde işlendi. Sonra herkes bunun bilinmeyen dışardan gelen haydutlar tarafından işlendiğine şahadet etti. Osman Bey'in oğlu yarım saat bile hapse girmedi. Mahkemeye gönderilen ifadelere "dışarıdan gelen bilinmeyen kimselerin işlediği suç" olarak yazıldı ve olay kapatıldı. Şimdi de hakimler Matik Malikhaniants için olayı kurcalayarak değiller. Allah cinayet işlenirken muhakkak uykudaydı.

Diğerini yaklaştırdılar.

Süleyman Pehlivan bir mızrağın ucu ile bir ipi büyük bir çengele geçirdi. Şeyh Sabit sesizce dua etmeye devam ediyordu. Duyulan tek ses, tespih tanelerinin muntazam aralıklarla çıkarttıkları ve sessizliği bozan monoton sesti. Bütün merasim boyunca yapılan hareketlerin şaşırtıcı yanı hepsinin belli bir alışkanlıkla yapılmasıydı. Kimsenin hareketlerinde, sözlerinde veya bakışlarında herhangi bir acemilik veya karışıklık yoktu. Evvelce çalışılmış bir ders, işin içine kan karışmasa da, ancak bu kadar ustalıkla tekrarlanırdı. Bu tür hareketleri Türkler büyük bir içtenlikle yapıyorlardı.

Sonraki kimdi?

Tabii ki anladınız.

Matik Melikhaniant'ın, uzun boylu yoldaşını çeşme başında ayaklarının üstüne doğrulttular. Yürüyemiyordu çünkü bacakları bileklerinden birbirine bağlıydı. Taştan yapılma tek parçalı bir heykel gibiydi. O'nun sıkıca bağlı olan gövdesine bakan Soghom, Lazarus'un mezarından kalkarak "ayaklarını ve ellerini kefeni ile bağlayın" demesini hatırladı.

"Düğümleri çözün."

Emir yerine getirildi. Emirin, kelimelerle ifade edilmeyen kısmının anlaşılması ayrı bir maharet isteyen işti. Fakat Bethany de yapılanlardan farklı olarak "Bırakın onu" diyecek bir İsa yoktu orada.

Ayakları çözüldü, sopa ile vurularak dizleri üzerinde doğrulmaya zorlandı. Arkadan dört el onu yukarı kaldırdı, diğerleri bacaklarını yukarı doğru büke-

rek kalçalarından bağladılar. Bacaklar ters yöne büküldükleri için sebep oldukları eziyet ve iplerin boydan boya kesilirken verdiği sancı işkencecilere değişik bir zevk veriyor; her çığlık ayrı bir etki yaratıyordu. Çektiği acı çok olmalıydı ki çocuktan inilti sesleri çıkıyordu. Manası anlaşılamasa da çıkan sesler önemliydi. Matik'in uzun boylu arkadaşı dayanıklılığı ile tanınırdı. Bir saatlik dayaktan sonra:

"Anam... Anam..."(*)

Jandarmalar kuvvetli parmakları ile bacaklarını sıkıca kalçasına bağladılar. İnce yağlı ip, etini kesmiş, kemiğe dayanmıştı.

Jandarmalar hızlı ve ustaca hareketlerle işlerini görüyorlardı. Bağırmaktan ve ağlamaktan utanan delikanlı hıçkırıyordu. Matik'in anlattığı, ölüm halindeki ihtilalçilerin hikâyelerini bütün ayrıntılarıyla hatırladı.

---

*) İşkecenin en şiddeli olduğu zaman insan ruhu çocukluğa geri döner. Okuyucu, Ermeni ihtilalcilerinin dudaklarından, Türklere ait bir haykırışın çıkmasına şaşırmamalıdır. Bu Kayserili genç 1895'te kendi memleketindeki katliam sırasında konuşma kabiliyetini kaybetmiştir. Onlar, (Türkler), kendisini ve kardeşini caddede yakalamışlar, kardeşini yere yıkıp katletmişler, onun başını, kardeşinin boynunun kanadığı bir yere koymuşlardı. Babasının bir arkadaşı onu bıçaklanmaktan kurtarıp eve götürmüştü. O zamandan beri konuşma melekesini kaybetmiş, yılda ancak dört beş defa konuşur olmuştu. Matik Kayseri'deyken onunla arkadaş olmuş, Matik, batıya doğru, Armash Manastırı'nın Charkhapan şapeline hacı olmak için yola çıktığında, inançla fakat biraz hazırlıksız olarak, tecrübesizce ölüme hazır olarak onu takip etmişti. Onu, Türklerin eline düşmeden önce ölmek üzereyken eski bir şehitler abidesinde öteki dünya işlerine dalmış vaziyette gördüm. Türkler istediği zaman memnuniyetle ölmeye hazırdı. Ölüm onun için lütuftu. Sonradan dünyanın çeşitli yerlerine dağılan ve tüccar olan Kayserili Ermenilerin inancını çok az kişi anlar. Bu da ayrı bir konudur....

"İşte o..."

O, memnun hatta mutluydu. Çünkü, Ermenilerin acıya karşı gösterdikleri dayanıklılık Türkleri öfkeden kudurtuyordu.

Meşalenin ışığı azaldı. Üç büyük fenerin verdiği ışık, tabiri caizse, ortalığa düğün havası veriyordu. Türklerin düğünlerinde daima kılıç dansı, davul, tüfek olur, dövüş ve kan vardır.

Süleyman Pehlivan, gencin boynuna bağlanmış ipi yukarıdaki çengelden sarkan halata bağladı. Genci ne tür bir ölümün beklediği açıkça belli olmuyor muydu? Dar ağacı!! Bu korkunç cinayet Alman pragmatizmi ile yoğrulmuş paşa yaveri tarafından tasarlanmıştı. Hatta işin içine Ermeni ölüleri bile katılmıştı. Aksi halde bu uzun merasime ihtiyaç yoktu, bir bodrumda veya çukurda, Osmanlı Devleti'nin hapishanelerinde yapıldığı gibi, uykularında veya uyanıkken ağızlarından herhangi bir ses çıkmadan boğulabilirlerdi. Ancak ihtilalcilerin, ölümü daha etkili bir şekilde tatmaları, Almanya'da eğitim görmüş paşalar tarafından kararlaştırılmıştı.

Fakat ipi çekmediler.

Matik'e sorulan soruları teker teker burada da soran onbaşının yerin Şeyh Sabit geçti. O da işini acele etmeden yapıyordu. Bu seçkin adamların evleri, onları bekleyen eşleri veya çocukları yok muydu? Gencin yüzünde büyük bir acının ifadesi olan gerilme vardı. Kimde onları anlayacak zekâ vardı? Kâfir ölüme hazırdı, fakat jandarmalar onun gibi acele etmi-

yorlardı. Burası onların odalarından daha iyiydi. Zeki bir subayın söylediği gibi, bu bir ırkın vaftiz edilmesiydi. Sakin hareketlerde hissi bir yön vardı.

Uzun boylu genç sorular karşısında gözünü bile kırpmadı.

"Kör müsün... Yoksa sağır mısın?" Vahşi onbaşı parmağını gencin gözüne soktu. Kan! Açık ağzına doğru aktı.

"Anam."

Öteki gözünü de açamamıştı.

"Çekin."

İki ipe dört kol yapıştı.

Uzun boylu genç havaya kalmaya başladı. Başı dikti.

Bütün eller, meşaleleri, etrafı daha iyi aydınlatmaları için ve vücudun havaya kalkışı daha iyi görünsün, kalsın, meşaleleri diye havaya kaldırdı. Soghom'un durduğu yerden görüntüye engel olacak herhangi bir şey yoktu. Paşa yaverinin emirleri dikkatlice yerine getiriliyordu. Jandarmalardan birisinin görevi Soghom'u gözleyip "domuzun" gözlerini kapatmasını önlemekti. Mızrağın kırık ucu ile o yere baktığı zaman bile ayakları dürtükleniyordu. Yukarıda asılı olan vücut -garip bir şekilde- ayakları olmadan kendi etrafında dönüyordu. İlmik nefes almasına mani oluyordu. Ağzından çıkan iniltiler annesi için ağlamaydı. Gergin ip paslı halkaya sürtündükçe, keskin kılıç gibi batan gıcırtılı bir ses çıkarıyordu. Başı yukarıdaki

çengele kadar yükseldi. Vücudu hareketsiz kaldı. İpleri çektiler. Başı karşı koydu.

Yeni dört kol, ipi çeken dört kola yardıma geldi.

Kuvvetle çektiler.

Bu çekme ile kurbanın boynu kırıldı ve halkanın yarım kemeri yönünde büküldü. Bitmişti.

"Tamam hepsi bu kadar."

Nefes almadılar. Halkadaki ipi biraz gevşeterek halkanın ucundaki ağırlığın deriyi keserek boynun arka tarafından etlerinin görünmesini beklediler. Ama yanılmışlardı. Hiçbir şey yarılmamıştı. Gencin vücudu demir parçasının her iki yanında kalmıştı. Başı göğsüne doğru ters dönmüş, kafası aşağıya doğruydu ama yüzü yukarı dönüktü. Soghoment gencinin hayal edemeyeceği hatta cehennemin derinliklerinde bile olmayan bir eziyet, işkence sahneleniyordu. Kilisedeki "yargılama" resminde de bir çok işkence görüntüsü varsa da hiçbirisi buna benzemiyordu. Juda'nın bir uçurumun kenarındaki kaya çıkıntısına asılı resmi bütün vahşetine rağmen daha insancıldı. Vücudu ipin ucunda yavaşça ve sessizce sallanıyordu. Hıçkırıklar aşağıdaki çeşmedeki derin nefes alma seslerine karışıyordu.

Sonra?

Çeşmenin etrafına dev yılanlar gibi gerili duran ipleri bıraktılar.

Bütün bu merasim boyunca, ızdırap çeken gencin hayatta olup olmadığına kimse düşünmedi. Kasaplar anatomi bilmeden insan vücudu hakkında bazı te-

mel kavramları, hassas bölgeleri bir doktor kadar iyi bilirler. Kafanın istinat noktasından ayrılmasından sonra artık asılı duran vücutla ilgilenmezler. Ölüye hakareti yüksek kültür sayarlar. Halbuki Türkler yüksek kültüre hiç erişmemişlerdir.

Bütün gözler sona kalan mahkuma çevrildi. Elinde uzun bir mızrak olan jandarma gözlerini kapamaması için devamlı olarak kendisini dürtüklüyordu. Tavana asılı olan ceset dönerek Soghom'un alnı hizasına geldi.

Sonra?

Evet! Üç fenerin ışığını Soghom'un yüzüne tutarlarken Şeyh Sabit ona yaklaştı. Sessiz, sakin, nazik ve babacan tavırla:

"Gördün mü oğlum?"

Soghom gözlerini kapattı.

"Gözlerini aç ve korkma."

"Korkma. Korkma." diye jandarmalar tekrar ettiler.

Genç adam gözünü açtı fakat Şeyh Sabit'e bakmadı.

"Gördün mü?"

Genç cevap vermedi.

"Konuş"

"Konuş" diye jandarmalar tekrar etti.

"Konuş" diye, olaydan çok etkilenen Osman Bey, söze karıştı.

Soghom'un sesizliğini ırkının zekâ kıtlığının bir delili olarak kabul ettiler. Mumların dörtte üçü, yanmış meşalelerin bazısı sönmüştü. İnsanlar, bir cinayetin sıkıntısı içinde bile zamanı ışıkla ölçerler.

Aynı sakin, nazik, babacan tavırla:

"Şafağa kadar vaktin var." dedi Şeyh Sabit.

"O köpek leşleri hakkında ne biliyorsan bize anlat ve postunu kurtar." diye ilave etti.

"Gemisini kurtaran kaptan" Bu sözleri Süleyman Pehlivan söyledi. Bu sözler Şeyh Sabit'in sözlerini desteklemek, kuvvetlendirmek için söylenmişti.

Cinayet onu yıpratmış mıydı? Yoksa ihtiyarlamaya kalbinden mi başlamıştı?

Devam etmeden önce düşündü.

"Eğer doğruya inanırsan sana güzel bir kız vereceğiz. İki dünyada da, aptal gavur."

"İki dünyada da"

Genç hiç ses çıkarmadı.

Şeyh daha sert, kaba ve tahammülsüz bir sesle devam etti:

"Aksi takdirde seni dilim dilim doğrarım. Derini yüzer kemiklerini tavana asarım, emin ol."

Bu sözlerde bir yanlışlık yoktu.

Sustu. Parmağını Soghom'un gözüne sokarken,

"Hem vallahi, hem billahi" dedi. Sakalını sıvazladı. Merasim bitmişti.

"Hem vallahi, hem billahi" Şeyh yalan söylemiyordu.

Herkes bunu tekrar etti.

Beş dakika sonra... Hücre bomboştu.

Soghom canlı olarak bir halkaya bağlı idi, *"şafağa kadar"*

Matik yanında yığılmış yatıyordu. Tavandaki çengelde

şişmiş ve kurumaya başlamış gibi duran genç yoldaşın vücudu vardı. Çeşmenin kenarlarına iliştirilmiş mumlar sönmüştü.

Karanlığın içindeki Soghom, balina karnındaki Jonah gibi "... ***ruhum benimle birlikte sönerken, Tanrıyı hatırlarım.***" dedi.

Dua mı etti? İlahi dudaklarında donmuştu.

SEVAN NİŞANYAN

TÜRK KİME DENİR?

I. HER VATANDAŞ TÜRK MÜDÜR?

Atatürk tarafından formüle edilen ve Türkiye Cumhuriyetinin resmi düşüncesine esas teşkil eden "Türk" kavramının, TC vatandaşlığı koşuluyla sınırlı, objektif ve kapsayıcı bir kimlik tanımı olduğu tezi son zamanlarda sık sık duyulur olmuştur.(*) Bu görüşün, kısmen kavram kargaşasından, kısmen de tarihi olgulara ilişkin eksik bilgilenmeden ileri geldiği kanısındayım.

---

*) "Ve bu ülkenin liderliğine kalkışan bir Cumhuriyet çocuğu "Bu ülkeni sorunu 'Ne mutlu Türküm diyene' dememizden kaynaklanıyor. 'Ne mutlu Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıyım' desek mesele bitecek" diyor.. Atatürk'ün bu sözünün ne anlama geldiğinin dahi farkında değil.. "Ne mutlu Türk olana" ile, "Ne mutlu Türküm diyene" arasındaki o çok ama çok önemli farkı dahi göremiyor, görmek istemiyor.. Atatürk ırkçılık yapmıyor.. Atatürk Orta Asya'dan gelenleri ayırmıyor.. "Türküm" demek yeterli.. Anayasa'ya da onu yazmış zaten.." *Hıncal Uluç*, Sabah 2.9.1994.

"Kemalist ulusçuluk anlayışı "şoven" bir ulusçuluk olmadığı gibi, dil, ırk ya da din temellerine dayanan bir ulusçuluk da değildir. Kemalist ulusçuluk anlayışı toprak temeline dayanan bir ulusçuluktur. "Türkiye Cumhuriyeti topraklarında yaşayan ve kendini Türk sayan tüm vatandaşları" dili, dini, ırkı ne olursa olsun sarmalar ve aynı kültür potası içinde eritmeye çabalar. [...] Etiler, Sümerler vb. gibi Anadolu'da yaşamış olan tüm uygarlıklara sahip çıkma çabaları vs. hep bu "ulusçuluk" anlayışı çerçevesinde değerlendirilmelidir. Prof. Dr. *Toktamış Ateş, Biz Devrimi Çok Seviyoruz*, İstanbul 1994, s. 61-62.

1.

Son derece bariz, ve bariz olduğu kadar önemli bir mantıki ayrıma dikkat etmek gerekiyor.

"TC vatandaşı olan herkes Türktür" şeklindeki objektif (hukuki) tanım ile, *"Türk dilini, kültürünü, ulusal ülküsünü benimseyen herkes Türktür"* şeklindeki subjektif (iradî) tanım arasında ciddi bir anlam ve kapsam farkı bulunur. Kemalist literatürde yaygın olarak kullanılan tanım bunlardan birincisi değil ikincisidir. Birtakım muğlak ve istisnai ifadeler dışında, birinci tanıma ne Kemalist ideolojide, ne resmi uygulamada, ne günlük kullanım dilinde rastlanır.

Kemalist ideolojide rastlanmaz: TC vatandaşlarının bir kısmı Türkçe konuşmazlar; "Türk kültürünü ve ulusal ülküsünü benimsemek" şeklinde tanımlanan siyasi iradeye de sahip olmayabilirler. Oysa yakın zamana kadar, özel yaşamında Türkçe konuşmak (ve çocuklarına Türkçe adlar vermek) Türk ülküsüne bağlılığın başlıca belirtisi sayılmıştır. Bu anlayışla sık sık "vatandaş Türkçe konuş" kampanyaları başlatılmış; Türkçe konuşmayanlar sokaklarda ve basında taciz edilmiş; devlet memuriyetinden çıkarılmaları, üniversitelere alınmamaları, hatta sınırdışı edilmeleri yönünde baskılar görülmüştür.

Bu eğilimler, ilginçtir ki, kamuoyunun "Kemalist" diye bilinen kesiminde daha çok rağbet görmüştür. Özellikle 1930 ve 40'lı yıllarda Kemalizm –ya da o dönemde daha sık kullanılan deyimiyle "idealist-

lik"– hemen bütünüyle bu temalar etrafında biçimlenmiştir. 1950'lere doğru nisbeten tavsamış gözüken ulusal-ülkücü irade, özellikle 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 ihtilallerini izleyen yıllarda Atatürkçü söylemle birleşerek yeni bir hayatiyet kazanacaktır.

Günlük dilde rastlanmaz: Bin yıldan beri dile yerleşmiş olan Türk kavramı, TC vatandaşlığı koşuluna indirgenemeyecek kadar güçlüdür. Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya vb. vatandaşı olan birtakım "Türklerin" bulunduğu bilinmektedir. Buna karşılık TC vatandaşı olan gayrımüslimlere "Türk" denmesi kulağa doğal gelen bir terim değildir. Örneğin Osmanlı dönemine ilişkin yazılmış hemen her kitap ve makalede, "Türkler ekonomik olarak gerilerken azınlıklar zenginleşmişti" gibi ifadelere rastlanır. Azınlıkların Türk olmadıkları varsayılmıştır.

Resmi uygulamada rastlanmaz: TC yasalarının bazılarında TC vatan-da-şı olmayan Türklerin ve Türk olmayan TC vatandaşlarının varlığı kabul edilmiştir. Örneğin 1934 yıl ve 2510 sayılı İskân Kanunu, "Türk ırkından olan" muhacir ve mültecilerle, "Türk ırkından olmayan" fakat TC vatandaşı olanlar arasında, hak ve özgürlükler açısından önemli ayrımlar getirmiştir. Günümüzde dahi devlet memuriyetine kabul koşullarında, "TC vatandaşı olmak" ile "Türk olmak" arasında, res-men olmasa bile zımnen tanınan ve herkesçe bilinen bir ayrım vardır.

2.

Vatandaşlığa dayalı Türklük tanımının başlıca kanıtı olarak gösterilen **1924 Anayasası'nın** 88. maddesi, sanıldığı kadar net değildir. Madde, "Türk" terimini şöyle tanımlar:

"Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk ıtlak olunur. [...] Türklük sıfatı kanunen muayyen olan ahvalde izae edilir."

Bu madde, **1876 Kanun-u Esasisi'nin** Osmanlılığı tanımlayan 8. maddesinden uyarlanmıştır.

"Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din veya mezhepten olursa olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir."

Burada dikkati çeken husus, 1924 metnine eklenen "vatandaşlık itibariyle" deyimidir. Virgüllerle ayrılmamış olan bu deyimin cümledeki işlevi belirsizdir: "Türk" sözcüğünü mü, yoksa "ıtlak olunur" fiilini mi belirlediği anlaşılamaz. Acaba "vatandaşlık itibarıyla Türk" diye –"asıl Türk"ten ayrı– bir hukuki kavram mı yaratılmıştır? Örneğin "şanlı Türk milleti" deyimindeki Türk kavramına, vatandaşlık itibariyle Türk olanlar dahil midir?

İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı 2 Numaralı Askeri Mahkemesi'nin 31.3.1947 tarih ve 947/3 esas sayılı hükmü, bu kuşkuları pekiştirir. Mahkeme ırkçılık ve turancılık suçu isnat edilen sanıkları beraat ettirirken, anayasada sözü edilen "vatandaşlık itibariyle Türk" kavramının "ırk ve soy bakımından ifade olunan Türk milleti" anlamına gelmediğini, ay-

rıntılı hukuki kanıtlarıyla savunmuştur. Mahkeme kararına göre,

"[Anayasanın 88.ci maddesindeki] 'vatandaşlık bakımından' tabiri de, millet halindeki topluluğa 'Türk' adının verilmesinin, ancak bu bakımdan [yani vatandaşlık bakımından S.N.] ibaret bulunduğunu anlatmaktadır. [...]

"Türk vatandaşı olup kendisine Türk denilen bu kişiler, hakikatte Türk ırkından ve soyundan değildirler. [...]

"Bütün bu kanuni hükümler, Anayasa kanununun 88. maddesinde yazılı 'Türk denir' tabirinin, yalnız vatandaşlık bakımından olduğunu göstermektedir."(*)

Görüldüğü gibi mahkeme, Atatürk'ün bizzat redakte ettiği 1924 Anayasası'ndaki tanımın, "TC vatandaşı olan herkes (mutlak anlamda ve kayıtsız şartsız) Türktür" şeklinde yorumlanamayacağı görüşünü savunmaktadır.

3.

Türk vatandaşlığının, tıpkı Amerikan veya Fransız vatandaşlığı gibi, birleştirici bir ulusal kimliğe esas teşkil ettiği görüşü, yukarıda belirtilen ayrımlar ışığında eleştirilmelidir.

Türkiye Cumhuriyetinin tüm vatandaşlarının kayıtsız, şartsız, tartışmasız bir şekilde "Türk" olup olmadıkları –dolayısıyla, temel vatandaşlık haklarına koşulsuz ve kuşkusuz bir şekilde sahip olup olmadıkları– 1923'ten beri muğlaklığını koruyan bir konudur.

Cumhuriyetin ilanını izleyen döneme ait resmi ve siya-

---

*) Nejdet Sançar, İsmet İnönü ile Hesaplaşma (Ankara 1973) s. 95-96.

si metinlerin birçoğunda Türklük, vatandaşlığa ek birtakım kayıt ve şartlara bağlanmıştır. Dolayısıyla TC vatandaşlarının bir kısmının Türk olmadıkları, ya da en azından "öz Türk" veya "ırk ve soy bakımından ifade olunan Türk" olmadıkları kabul edilmiştir. Şimdi sözkonusu kayıt ve şartların neler olduğunu ele alalım.

II. ATATÜRK DİYOR Kİ:

1919 ile 1938 yılları arasında Atatürk'ün, "Türk" ve "Türk milleti" terimlerine en az üç ayrı anlam yüklemiş olduğu görüyoruz. Her üç anlam, farklı oran ve vurgularla da olsa, cumhuriyetin resmi anlayışında yer edinmiştir. Titiz bir analitik yaklaşımın yokluğunda, üç tanım, içinden çıkılmaz bir kavram kargaşası halinde içiçe geçmekte, mantıklı bir değerlendirme hemen hemen imkansızlaşmaktadır.

Atatürk'ün siyasi kariyerinin üç ayrı aşamasında söylemine hakim olan "Türk" tanımlarını şöyle özetleyebiliriz:

1. *Dinî (islami) tanım*: "Anadolu ve Rumeli'nin müslüman ahalisi Türktür"
2. *Siyasi (cumhuriyetçi) tanım*: "TC vatandaşı olup Türk dilini, kültürünü ve ulusal ülküsünü benimseyen herkes Türktür"
3. *Etnik (ırkçı) tanım*: "Orta Asyanın otokton ahalisi Türktür"

Birinci tanım, 1919-22 yıllarında sürdürülen Milli Mü-

cadelenin hareket noktası, ideolojik dayanağıdır.

İkinci tanım 1923'te cumhuriyetin ilanı veya 1924 başında islamiyetin resmi statüsünün lağvıyla gündeme gelir ve birincisinden kesin bir kopuşu simgeler.

Üçüncü tanımın gelişimi daha problematiktir: ırkçı görüşün ipuçları cumhuriyetin ilk kurulduğu günlerden beri yer yer hissedilirse de, bunlar ancak 1929-30 kışında Gazi'nin kendini adadığı tarih çalışmalarında netleşir; 1932 Tarih Kongresi'nde ırkçı tez resmen ilan edilir. Bu tarihten sonra da, ırkçı ve cumhuriyetçi tanımları bağdaştırma çabaları sürer: Türk Tarih ve Dil teorileri, bir bakıma, bu zoraki sentez çabasının bir ifadesi olarak kabul edilebilirler.

Üç tanım arasındaki mantıki ayrım gayet belirgindir. Günümüzde "Atatürk milliyetçiliği" fikrinin bunlardan sadece ikincisiyle –cumhuriyetçi tanımla– özdeşleştirilmesinin nedenleri ise, 1938 sonrası Türk siyasi düşünce tarihiyle ilgili ayrı bir konudur.

A. DİNÎ TANIM

Milli Mücadelenin öznesi olan "millet", Anadolu ve Rumeli'nin müslüman ahalisidir.

Milli Mücadelenin manifestosu niteliğinde olan Misak-ı Milli beyannamesi, hiçbir şekilde bölünemeyecek olan millî araziyi, Arap toprakları hariç tutulmak kaydıyla "*Osmanlı İslam ekseriyetiyle* meskun bulunan aksam" diye tanımlar. Misak-ı Milli'de "Türk" deyimi geçmez.

Milli Mücadelenin örgütsel çatısını tanımlayan Anadolu ve Rumeli Müdafaayı Hukuk Cemiyeti nizamnamesinin "millet" tanımı da bunun gibidir. Örgütün temsil etmek iddiasında bulunduğu ***millet***, Mondros mütarekesi sınırları dışında kalan Araplar hariç bulunmak üzere, "yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile ve hiss-i fedakarî ile meşhun [...] ***bilcümle anasır-ı islamiye***"dir. Nizamnamenin teşkilata ilişkin maddesine göre, "bilumum İslam vatandaşlar cemiyetin azayı tabiiyesinden" sayılırlar.(*) ARMH Cemiyetinin temel belgelerinde "Türk" deyimine rastlanmaz.

Aynı şekilde Amasya Beyannamesinde, Millet Meclisi seçimine ilişkin tebliğde, BMM namına çıkarılmış kanun, tamim ve kararlarda sözü edilen ***millet*** de, Araplar dışında kalan Osmanlı devletinin İslam milletidir.

Mustafa Kemal'e göre,

"Bu hudud-u milli dahilinde tasavvur edilmesin ki anasır-ı islamiyeden yalnız bir cins millet vardır. Çerkes vardır ve anasır-ı saire-i islamiye vardır. İşte bu hudut, memzuç bir halde yaşayan, bütün maksatlarını, bütün manasıyla tevhit etmiş olan kardeş milletlerin hudud-u millisidir. (Hepsi islamdır, kardeştir sesleri.)" (23.4.1920 BMM açış söylevi)

"[BMM'ni] teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkes değildir, yalnız Kürt değildir, yalnız Laz

---

*) ARMHC Nizamnamesinin ikinci maddesinde, "vatanımızda öteden beri birlikte yaşadığımız bilcümle anasır-ı gayrımüslime" konu edilerek, "milletimiz" ile bu unsurlar arasındaki ilişkilere açıklık getirilir. Prensip olarak gayrımüslim unsurlarla aynı vatanda birarada yaşamaya itiraz edilmezse de, aynı millet kimliğinin paylaşılması sözkonusu değildir.

değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasır-ı islamiyedir, samimi bir mecmuadır." (1.5.1920) (*)

Burada kullanılan dini-milli söylemin, son dönem Osmanlı ideolojisinden kesin bir kopuşu temsil ettiği vurgulanmalıdır. 1839 tarihli Tanzimat fermanından itibaren Osmanlı devleti, din ve mezhep farkı gözetmeksizin tüm vatandaşları kapsayan bir Osmanlı milleti idealine –en azından resmi planda– kendini angaje etmiştir. 1919'da ortaya atılan dini-milli ideal, o halde, seksen yıllık bir toplumsal entegrasyon çabasının red ve inkarı niteliğindedir. Bir bakıma Yeniçeriliğin lağvı ile sona ermiş gözüken eski Osmanlı zihniyetine ve homojen İslam devleti fikrine geri dönülmüştür.

Milli Mücadele, tercih ettiği toplumsal kimliğin tanımı itibariyle, "Tanzimat" terimiyle ifade edilen Osmanlı reform idealine taban tabana zıt bir anlayışı temsil eder.

TERMİNOLOJİ SORUNU

Anadolu ve Rumeli müslümanlarından oluşan milletin "Türk" adıyla anılmasına Milli Mücadelenin ilk günlerinden itibaren rastlanır. "Türk" tabirine yüklenen bu yeni anlamın düşünsel köklerini 1910'ların Türkçü literatüründe, hatta 1860'ların Namık Kemal-Ali Suavi ekolünde bulmak mümkün olabilir. Ancak "Türk" deyiminin etnografik, linguistik ve tarihi bir olgu olmaktan çıkıp, ortak bir milli kimliği ve dayanışma duygusunu ifade etmeye baş-

---

*) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (TTK Yayını 1989) s. 73.

lamasını hemen hemen kesin bir şekilde 1919 yılı dolaylarına yerleştirebiliriz.

Batı etkisi, bu adlandırmada önemli bir rol oynar: *Osmanlı devletinin müslüman olan fakat Arap olmayan halkı*, konuştukları dil ve kendilerine verdikleri ad ne olursa olsun, Avrupalılarca öteden beri Türk sayılagelmişlerdir. 1910'lara gelinceye kadar Osmanlı topraklarında çok ender duyulmuş olan "Türkiye" adı, yaklaşık sekizyüz yıldan beri Batılıların Anadolu ve Rumeli'nin müslümanlarca yönetilen kısmına vermiş oldukları addır. Dünya Harbi sonunda kendilerine bir millet oluşturma çabasına düşen genç Osmanlı aydınlarının, bu girişimde kullandıkları kavramlar kadar terimleri de Batı'nın aynasından yansıtmış olmaları ilginçtir.

Öte yandan Dünya Harbinde Arapların imparatorluktan kopmaları da, "Arap olmayan fakat müslüman olan Osmanlı unsurlarına" yeni bir ad bulma gereksinimini acilleştirmiş olmalıdır.

Misak-ı Millinin ilanından birkaç gün sonra, 19 Şubat 1920'de Osmanlı Mebusan Meclisinde "Türk" ve "millet" kavramları üzerinde müzakere açılmıştır. "Türk" deyiminin anlamındaki kararsızlığı gösteren şu konuşma tipiktir:

Abdülaziz Mecdi Efendi *(Karesi): "[Türkten] maksat Türk, Kürt, Çerkez, Laz gibi anasır-ı muhtelife-i İslamiyedir. Bu böyle midir? (Hayhay, öyledir sadaları, alkışlar). Eğer Türk kelimesinin manası bu değilse, rica ederim, burada nutuk iradedildikçe Türk tabiri yerine anasır-ı İslamiye densin."*

***Rıza Nur Bey**: "Öyledir!"*(*)

Ankara rejiminin belgelerinde "Türkiye" deyimine 1921 başlarından itibaren rastlanır. Mustafa Kemal'in Büyük Zafere ilişkin 1 Eylül 1922 tarihli beyannamesi ilk kez "Türk milletini" muhatap alır; ancak bunu izleyen bir yıl boyunca bu terim yine geri plana çekilir. 1923 Nisanında Halk Fırkası'nın kuruluşunu müjdeleyen Dokuz Umde'de kullanılan deyim "Türkiye halkı"dır. Ancak Cumhuriyetin ilanına doğru, Milli Mücadeleyi zafere ulaştıran islam topluluğunun adı, "Türk milleti" olarak kesinleşir.

İslami tanımın cumhuriyet dönemindeki uzantıları

Bu aşamada değişenin henüz kavram değil, sadece ad olduğu belirtilmelidir. Örneğin yeni devletin ulusal kimliğini oluşturma yönündeki en önemli fiilî adımı olan nüfus mübadelesinde izlenen ölçüt, din ölçütü olmuştur. Türkçe konuşan, Grek harfleriyle Türkçe yazan ve kiliselerinde Türkçe dua eden Karamanlılar ve Pontus Ortodoksları, ısrarlı protestolarına rağmen Rum sayılarak sınırdışı edilmişler; buna karşılık ırk ve anadil unsuru gözönüne alınmaksızın Girit ve Rumeli'nin müslüman halkı Türk sayılarak muhacerete kabul edilmişlerdir. Mübadeleye esas olan Lausanne protokolleri 1923'ün ilk yarısına ait olduğu halde, nüfus değişimi uygulamada 1920'li yılların sonuna kadar Cumhuriyet yönetimini meşgul etmiştir. Bir başka deyimle, homojen müslüman nüfusa dayalı bir toplum yaratma

---

*) Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* (İstanbul 1986) c. I, s. 193.

çabası, cumhuriyetin ilanından sonra da uzunca bir süre sürdürülmüştür.

Cumhuriyet döneminde anadili Rumca olan müslümanlar, cumhurbaşkanlığı, bakanlık, cunta üyeliği ve diyanet işleri başkanlığı gibi makamlara yükselmişlerdir. Buna karşılık anadili Türkçe olan hıristiyanların aynı mevkilere gelebileceklerini düşünmek, muhayyile sınırlarını zorlar.

Lausanne antlaşmasıyla Türkiye'de kalmalarına izin verilen gayrımüslimler için "azınlık" adı altında ayrı bir hukuki statü yaratılmış, cumhuriyetin bazı temel hukuki tasarrufları (örneğin Tevhid-i Tedrisat Kanunu, vakıfların zaptı) bu gruplara uygulanmamıştır. Azınlık statüsünün ölçütü de dindir: örneğin anadilleri Türkçe (hatta Kürtçe) olan Anadolu Ermenileri azınlık mensubu sayılırken, Ermenice konuşan müslüman Hemşinliler Türk kabul edilmişlerdir.

Dini tanım, "laiklik" ilkelerinin ilan edildiği 1924'ten sonra bir daha asla bu netlikte ifade edilemediği halde, diğer tanımların altında adeta benliğini kaybetmiş bir ruh gibi dolaşmaya devam edecektir. Günümüze dek, halk arasında duygusal ağırlığı olan "millet" kavramı budur. Sibirya ormanlarında yaşayan birtakım putperest kavimlerin, sırf Türkçe'yle akraba bir dil konuştukları için Türk sayılmaları fikri, altmış yıldır ders kitaplarında öğretilenlere rağmen, Türk halkına yabancıdır. Oysa ırk ve dil anlamında Türklükle alakası olmayan Boşnak ve Çerkesler, dinleri itibariyle son derece doğal bir şekilde Türk kabul edilirler; görünüşleri, adları, ge-

lenekleri, sanatları, aile ve köy yapılarıyla, Türke benzetilirler; kız alıp vermede direnişle karşılaşmazlar.

Günümüzde "Kürt" kavramı üzerinde oluşan belirsizliklerin de temelinde, kasıtlı çarpıtmalar kadar, toplumsal bilince damgasını vurmuş olan bu kavram yatıyor olabilir.

B. CUMHURİYETÇİ TANIM

Tam tarihini Lausanne'ın imzalandığı 1923 Temmuzu ile halifeliğin lağvedildiği 1924 Martı arasına yerleştirebildiğimiz bir noktadan itibaren, dinî referans, "Türk milletinin" resmi tanımından düşer. Ulusal kimliği belirleyen öge olarak, kelime-i şehadetin yerini **siyasi irade** unsuru alır: Türk olmak için gerekli (ve yeterli) koşul, Türk dilini, Türk kültürünü ve Türkiye Cumhuriyeti rejiminde ifade bulan ulusal ülküyü benimsemektir. Bu tanımda, islamiyet unsuruna artık yer verilmez.

Cumhuriyetçi tanımın ögeleri

1931 tarihli CHP programına göre:

"Millet, dil, kültür ve mefkûre [ülkü] birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimai heyettir."

"Türkiye Cumhuriyeti dahilinde Türk dili ile konuşan, Türk kültürü ile yetişen, Türk ülküsünü benimseyen her vatandaş, hangi din ve mezhepten olursa olsun Türk'tür."

Tanımda sözü geçen **dil** koşulu Türkçeyi kabul etmekle sınırlıdır. "Atadili" koşulu aranmamış; vatanda-

şın atalarının konuştuğu (ve kendi çocukluğunda öğrendiği) dil ne olursa olsun, kendisinin Türkçe konuşması ve çocuklarına Türkçe öğretmesi yeterli sayılmıştır. Buna karşılık şu da vurgulanmalıdır ki, sözkonusu olan sadece resmi dil –devlet dairesinde konuşulan dil– olmayıp, özel hayatta konuşulan dili de kapsar. Gerçek anlamda Türk olabilmek için, yalnız sokakta değil, evinde Türkçe konuşmak şarttır.

Atatürk'ün deyimiyle:

"Bugünkü ilim dünyası içinde dili, ırk için esas kabul etmeyen alimler de yok değildir. Bu esas belki bazı camialar için doğru olabilir. Fakat Türk için, asla..."(*)

Türkiye'de anadili Türkçe olmayan çeşitli grupları Türkçe konuşmaya teşvik için Cumhuriyet dönemi boyunca alınmış olan tedbirleri bu anlayış çerçevesinde değerlendirmek gerekir.

Kültür koşulu tanımlanmamıştır. Öteden beri Türk kültürünün en önemli (hatta, dil hariç tek) birleştirici ögesi olan islam dini çıkarılınca geriye ortak kültür adına ne kaldığı zaten belli değildir. Uygulamada, çocuklarına Türkçe adlar vermek "kültür" koşulunun tek somut ifadesi olacaktır.

Ülkü terimiyle anlatılan ise, Türkiye Cumhuriyeti devletinde somutlaşan siyasi bir ülküdür. Üçlü serinin anahtarı bu kavramdır. İnsanları Türkçe öğrenmeye ve Türk "kültürünü" benimsemeye sevkedecek olan şey bu ülküdür. Bu anlamda siyasi ülkü, dil ve kültür ögelerini de içerir. Yeni Türk kimliği-

---

*) İkinci Dil Kurultayında okunan Türk Tarih Kurumu bildirgesi; aktaran Afet İnan, *Hatıralar*, s. 210-211.

nin referans noktası, kavramsal çatısı, mihenk taşı, Türkiye Cumhuriyetidir.

Atatürk'ün yazdığı *Medeni Bilgiler* kitabının ilk cümlesine göre, "Türkiye Cumhuriyetini kuran Türkiye halkına Türk Milleti denir." Dikkat edilirse, "TC dahilinde oturan," "tabiiyetinde bulunan", "vatandaş olan" vb. değil, kuran. Çünkü millet, Atatürk'e göre, belli sınırlar dahilinde oturan lalettayin bir topluluk değil, bir irade ve ülkü birliğidir; emelen müttehit bir varlıktır. Türkler için bu ittihadın esası ise, Türkiye Cumhuriyetinde tecelli eden bağımsızlık, milliyetçilik, laiklik, cumhuriyetçilik, muasır medeniyetçilik vb. ülküsüdür. Cumhuriyet idealini ve onun bütünleyici ögeleri olan Türk dili ve kültürünü benimseyen herkes, din ve soy ayrımı olmaksızın kendine Türk diyebilir.

Tıpkı islamiyete girmek için kelime-i şehadetin yeterli sayılması gibi, o halde, yeni anlamıyla Türklüğün şartı da bir siyasi amentüdür. Türklüğü tesis eden irade beyanı, Kurtuluş Savaşı, Millet Meclisi, padişahın ve halifenin kovulması, Sakarya, Dumlupınar, düşmanın denize dökülmesi, laiklik, Medeni Kanun, şanlı ordu, Latin alfabesi, 19 Mayıs, 23 Nisan, 30 Ağustos, 9 Eylül, 29 Ekim gibi birtakım temel kavram ve sembolleri içeren, kısaca "vatan-millet-sakarya" deyimiyle özetlenen bir formüldür. Bu formülü kabul ve beyan etmekle Türk olunur.

Cumhuriyetçi tanımın teorik öncülleri

Yukarıdaki listede dikkati çeken bir özelliğe parmak basmalıyız. Dikkat edilirse, Türklüğü tesis eden kavram ve semboller dizisinin tümü ortak bir özne-

ye –aktöre– sahiptir. Kendisine (sözgelimi Ulutürk, Yücetürk, Kahramantürk vb. değil) *Atatürk* adı verilmesi rastlantı değildir. Çünkü cumhuriyetin kurucusu yalnız Türklerin lideri, rehberi, en büyüğü, en değerlisi vb. değildir: Türk milletini vareden aktif ilkedir. Türk milleti, O'na boyun eğmekle milletleşir. Anadolunun rahmindeki şekilsiz cenin, O'nun müdahalesiyle Türk olmuştur!

Teorik altyapısı bugün az çok unutulduğu halde fiili etkisini sürdüren bu ilginç kavramın, 1920'ler dünyasında revaçta olan **korporatif siyasi teorilerle** yakınlığı ilgi çekicidir.

En etkili ifadesini İtalya'da Mussolini rejiminde bulan mistik-organik ulus düşüncesinin (1930'ların Hitler Nazizminden farklı olarak) ırkçı boyutlarının bir hayli önemsiz kaldığı belirtilmelidir. Macaristan'da Aziz Isztvan Tacı ve Portekiz'de *estado novo* düşüncesi etrafında simgeleşen; İspanya'da genç Primo Rivera'nın *Falange*'ı ve Fransa'da aşırı sağ *Action française* bünyesinde örgütlenen siyasi hareketlerin ortak paydası ırk değil, mitik ögelerle donanmış bir Devlet ve Lider fikri etrafında "kenetlenen" ve bu sayede Tarihi Misyonunu yerine getirecek olan Ulus kavramıdır. Ulusu harekete geçiren, ona ruh ve anlam veren unsur Liderdir. Bireysel kimliğini ve özgül iradesini altederek kendini Lidere adayan herkes, Ulusun makbul bir üyesi sayılır. Örneğin İtalya'da Musevi asıllı kişiler, soy ve din farkı gözetilmeksizin, (1938-1939'a dek) faşist devlet örgütünün en üst düzeylerinde görev alabilmişlerdir.

Görünürde birleştirici ve toparlayıcı özellikleri olan bu akımın, Birinci Dünya Savaşı'nın manevi krizini izleyen yıllarda tüm dünyada belirli bir sempati toplamış olması yadırgatıcı değildir. Teorinin müthiş yapısal zaafı ancak zamanla farkedilecektir.

Şöyle ki: Bir ulusa mensup vatandaş olmanın koşulu bir ulusal ülküyü (ve o ülküyle özdeşleşen siyasi seçenekleri) benimsemek ise, o halde o ülküyü ve uzantılarını benimsemeyi reddeden bir kimse mantıken "vatansız" veya "vatan haini" olmak zorundadır. Temel vatandaşlık hakları, siyasi bir ideale sadakat koşuluna bağlanmıştır. İdealin sınırları ne kadar geniş ve esnek çizilirse çizilsin, sonuçta Ülküye ve Lidere sadakatinden kuşku duyulan herkes "vatan hainliği" suçlamasıyla karşı karşıyadır.

İhanet kuşkusunun böylesi merkezi bir önem kazandığı bir siyasi ortamda, "vatansızlık" ve "hainlik" suçlamaları kaçınılmaz olarak siyasi mücadelenin ana silahlarından biri haline gelecek, temel vatandaşlık hakları sürekli olarak sorgulanacak, totaliter devletin kanlı ve paranoyak uslubu tüm topluma hakim olacaktır.

Ulusal ülkü kavramına dayalı milli kimlik düşüncesi, yirmi yıla yakın bir kan ve felaket çağının ardından, yeryüzünün uygar uluslarının birçoğunda saygınlığını yitirmiştir.

İkinci Dünya Savaşı talihsizliğini yaşamamış olan Türkiye'de ise, uygar dünyanın 1945'ten beri nefret ve infialle andığı bu teori, halen "birleştirici", hatta

"demokrat" ve "sol" bir anlayış olarak sunulabilmektedir.

Türk cumhuriyetçi ideolojisinin **"sol" boyutu** da ilgiden uzak değildir. 1923-24'te genç Türk cumhuriyetinin (ve daha dolaylı da olsa, genç İtalyan faşizminin) önündeki en etkileyici model, aynı günlerde ilk kuruluş evresini tamamlamakta olan Sovyet rejimi olmuştur. Bolşevik cumhuriyet, aynı zamanda, Ankara rejiminin uluslararası platformdaki en yakın müttefikidir. Her iki devrim rejimi, imparatorluktan arda kalan çok dilli ve çok dinli bir nüfusu, radikal bir siyasi heyecan etrafında yeniden birleştirmeyi hedeflemişlerdir. Siyasi bir ideale dayalı olarak tanımlanan yeni ulusal kimlik, her iki projenin kilit unsurudur. Rus yönetiminin "Sovyet halkı" kavramı etrafında kurmayı denediği kapsayıcı ulus bilinci ile, Kemalist cumhuriyetin deklare ettiği ulus ilkesi arasında yabana atılmayacak bir paralellik görülür.

Ancak arada bir önemli fark vardır. Hiçbir tarihi çağrışımı olmayan "Sovyet halkı" deyiminin aksine, "Türk" deyimi yalnızca bir siyasi idealin değil, aynı zamanda belli bir etnik grubun adıdır. Yeni ilan edilen anlamının yanısıra, daha eski ve daha yerleşik bir başka tanıma sahiptir. Eğer kurduğumuz paralelliği sürdürmek gerekirse, yapılan şey, "Sovyetler Birliğini kuran sosyalist halka *Rus milleti* adı verilir" demenin bir benzeridir. Yeni bir kavram için, eski bir terim kullanılmıştır.

"Türk" sözcüğünün eski (etnik) anlamıyla yeni (siyasi)

anlamı arasındaki ayrım TC kurucularının bu dönemdeki ifadelerinde asla açıklığa kavuşturulmadığı gibi, muğlaklığın adeta bilinçli bir şekilde sürdürüldüğü duygusu bazen kendini hissettirir.

Örneğin Başvekil İnönü'nün 27 Nisan 1925'te Türk Ocakları merkezinde söylediği şu sözlerde, "Türk" deyiminin hangi anlamda kullanıldığı belirsizdir:

"Türke ve Türklüğe riayet etmeyeni ezeceğiz [...] memlekete hizmet edenlerden talep edeceğimiz, her şeyden evvel Türk ve Türkçü olmaktır"(*)

Eğer kastedilen "cumhuriyet ülküsünü vb. benimsemek" şeklindeki siyasi tanımsa, o zaman söylenenler "rejime boyun eğmeyeni ezeceğiz" gibi basit bir anlama indirgenebilir. Öte yandan söylevin, Doğu isyanının kontrol altına alındığı günlerde ve Şeyh Sait'in ele geçirilmesinden birkaç gün sonra söylenmiş olması, akla ister istemez başka ihtimalleri getirmektedir.

C. IRKÇI TANIM

Türkleri *"Orta Asya kökenli bir ırk"* olarak tanımlayan teorinin, islami veya cumhuriyetçi ulus tanımlarıyla mantıken çeliştiği açıktır. Orta Asya kökenli olmayan bir insan, bu teoriye göre Türk sayılamaz. Buna karşılık Orta Asya kökenli olduğu halde (islami tanıma göre) Anadolu-Rumeli müslümanlarından olmayan, veya (cumhuriyetçi tanıma göre) TC

*) Aktaran Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de "Kürt Sorunu"*, 1924-1938 (Ankara 1975), s. 56. İngilizceden tercüme edilmiştir (sık sık ve değişen sözcüklerle alıntılanan bu konuşmanın Türkçe aslını bulamadık).

vatandaşı olup cumhuriyet ülküsünü vb. benimsemeyen insanlar –örneğin putperest Yakutlar veya komünist Azeriler– ırkça Türk oldukları halde, öbür tanımlara göre Türk sayılamazlar.

Günümüz Türklerini Orta Asya'nın yerli halkıyla soydaş sayan teori, nisbeten yakın zamanlarda ortaya atılmış bir siyasi tezdir. 20. yüzyıl başlarında Rus egemenliği altında yaşayan Azeri ve Tatar aydınları arasında yayılmış; 1910'lardan itibaren Türkiye'de Jöntürk hareketi bünyesinde heyecanla kabul görmüştür. Milli Mücadele yıllarında bu görüşün arka plana çekildiği görülür. ***Ankara rejiminin resmi beyan ve belgelerinde 1920-1929 yılları arasında Türklerin Orta Asyalı köklerinin en ufak bir izine rastlanmaz.*** Ancak 1929 sonlarından itibaren Gazi'nin kendini adadığı tarih ve dil araştırmaları sonucundadır ki, Türk ırk tezi, Cumhuriyetin hakim görüşü niteliğini kazanır.

Yeni tezin, o sıralarda Almanya'dan dünyaya yayılan düşünce akımlarıyla akrabalığı dikkat çekicidir. Nitekim farklı dış rüzgarların esmeye başladığı 1944'te ırkçı tez resmen terkedilecektir. Ancak bu terkediş hiçbir zaman tam olmamıştır: bazı aşırı ögeler törpülenmekle birlikte, devletin çeşitli kademelerinde ırkçı görüş etkisini sürdürecek, özellikle milli eğitim ve silahlı kuvvetler bünyelerinde etkinliğini günümüze kadar koruyacaktır.

Türk ırkçılığının ana hatları

Irka dayalı "Türk" tanımının cumhuriyet döneminde resmi ağızdan ilk ifadesi, 1930'da Gazi'nin "irşad ve

rehberliğiyle" yazılan ve daha sonra tüm cumhuriyet okullarında tarih eğitiminin temeli haline getirilen *Türk Tarihinin Ana Hatları* kitabıdır. Buna göre,

"Filhakika bugünkü Avrupa'nın büyük millet kütleleri doğrudan doğruya bir ırka mensup olmadıkları gibi, bu cemiyetlerin ekserisinde bariz vasıflarını muhafaza etmiş hakim bir ırk da mevcut değildir."

Halbuki:

"Tarihin en büyük cereyanlarını yaratmış olan Türk ırkı, en çok benliğini muhafaza etmiş bir ırktır. [...] Uzvi vasıflarını, uzvi olan dimağını ve lisanını daima korumuştur. Bütün tarihte böyle bir ırkı, bir millet halinde görmek, bilhassa zamanımızdaki insan heyetlerinin pek çoğuna nasip olmayan büyük bir kuvvet ve büyük bir şereftir."(*)

1932 Türk Tarih Kongresi'nde kesin biçimine kavuşan Türk ırk teorisini şöyle özetleyebiliriz:

a. Üstün ırk, Orta Asya'dan dünyaya yayılan Türk ırkıdır. "Alp ırkı" diye de tanınan bu ırk, beyaz cilt, brakisefal kafa, ince burun, düz ağız ve A grubu kan gibi uzvi (organik); medeniyet, kahramanlık, sanat yeteneği gibi içtimai (sosyal) özellikleriyle tanınır.

1934-35 ders yılında Atatürk tarafından İstanbul ve Ankara Üniversitelerinde İnkılap Tarihi dersleri vermekle görevlendirilen CHP Genel Sekreteri **Recep Peker**'e göre,

---

*) *Türk Tarihinin Ana Hatları* (Ankara Maarif Matbaası 1930) s. 37-39.

"İnsanlık tarihi yirminci yüzyıla açılırken [...] tek bir şey, Türk kanı bu gürültüler içinde temiz kalmıştı. Batı Türklerini bu çöküntü içinde kanının arılığı korudu ve sakladı. Dünyaya batırlık örneği gösteren Osmanlı ordusunun yüksekliği [...] bu orduları yaratan bay türk ulusunun kanındaki yücelikten geliyordu."(*)

b. Türk ırkının belirleyici bir vasfı dildir. Bir topluluğun "öz" Türk ırkından sayılabilmesi için Türk dilini korumuş olması şarttır.

c. Tarihteki tüm uygarlıklar, ya bizzat bu ırk veya bu ırkın egemenliği altına girerek onun üstün özelliklerinden pay alan karışık toplumlar tarafından kurulmuştur. Sümer, "Eti" ve Etrüskler öz Türktür; Çin, Hint, Arap, Babil, Mısır, Yunan ve Roma uygarlıkları ise, hakim Türk unsurunun etkisiyle uygarlaşmış ilkel toplumların eseridir.

d. Yeryüzünün tüm uygar toplumları ırkça az ya da çok karışarak asıllarından uzaklaşmış oldukları halde, Türkiye Türkleri, dillerini ve diğer ırsi özelliklerini korumuş saf bir ırktır; dolayısıyla öbür toplumlardan üstündür.

e. Saf Türk ırkının çağımızdaki mümtaz timsali, Gazi Hazretleridir. Birinci Tarih Kongresi'nde Şevket Aziz (Kansu), sarışın bir köylü karı-koca ile "yavrularını" Türk ırkının örnekleri olarak kongreye sunacak, sonra Gazi'ye dönüp kendisini "bu mütekamil ırkın" önderi olarak selamlayarak "sürekli alkışlar" toplayacaktır.

---

*) Prof. Recep Peker, *İnkılap Dersleri Notları* (Ankara Ulus Bas. 1936) s. 5-8.

Bu enteresan teorinin dikkati çeken özelliklerinden biri, şüphesiz, d. maddesinde ifadesini bulan saf ırk iddiası yoluyla, Türkiye halkının tümünü Türk ırkına dahil etme girişimidir. *Bütün* Türkiye halkı eğer Orta Asya kökenli ise, o halde tüm TC vatandaşları –yalnız siyasi ideal anlamında değil, ırk itibariyle de– Türk sayılabilirler. O zamanlar Anadolu'nun en eski halkı sanılan Hititlerin Türklüğü üzerinde bu yüzden ısrar edilecektir; Türk tarihçi ve dilbilimcilerinin önemli bir bölümü 1932'den itibaren bu yüzden tüm emeklerini, tarih boyunca Anadolu ve çevresinde yaşamış olan kavimlerin Orta Asyalılığını kanıtlamaya hasredeceklerdir.

Ancak teorik zorlamalar, tarihin ve toplumun olguları karşısında zayıf kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti topraklarında soyca Orta Asya kökenli olduğu kanıtlanamayan çok sayıda insan vardır. Türk dilini "korumuş" olmak eğer Türk ırkının asli göstergelerinden biriyse, Türkiye'de bu tanıma uyan nüfus 1920'lerde % 60-70'i bulmaz. Eğer belirleyici olan genetik anlamda "soy" ise, biraz tarih bilen herkes bilir ki, Türkiye'de kökü Orta Asya'ya dayanan, daha doğrusu ataları arasında Orta Asyalı oranı yüzde beşionu aşan insanların sayısı pek cüz'idir.

Gerçi, akla hayale gelebilecek her türlü etnik unsuru Orta Asya kökenli ilan etmekle, bu itirazların önüne aşılması güç gibi gözüken bir safsata duvarı

örülmüştür. Ama bu duvar, olgusal dayanaksızlığı bir yana, mantıken de çürüktür. Yeryüzünün aşağı yukarı bütün ulusları eğer Türk kökenliyse, o zaman Türk olmanın herhangi bir ayırdedici özelliği kalmaz: tüm insanlar Türktür, kimin kimden üstün olduğu belli değildir. Yok eğer Türkiye Türkleri, örneğin dil ve törelerini korumuş olmaları yüzünden ötekilerden daha Türkse, o zaman Türkiye halkını tek ırk olarak tanımlama çabası iflas eder: Türkiye'de herkes Türktür, ama bazıları daha Türktür.

Teorinin *tarihi ve mantıki* tutarsızlıkları sırıttığı anda (ki, daha o devirde, belki Atatürk hariç herkesin bu tutarsızlıkların farkında olduğunu gösteren işaretler vardır) Türkiye'de a) soyca Türk olan ve olmayanlar bulunduğu veya b) bazı Türklerin soyca diğerlerinden daha Türk olduğu kabul edilmek gerekecektir.

Eğer Türk ırkı üstün vasıflarını eğitim ve akkültürasyon yoluyla değil "asil kanı" yoluyla kazanıyorsa, bundan, soyu karışmamış bir Türk'ün karışık olana oranla daha üstün vasıflara sahip olduğu sonucu çıkar. Dolayısıyla, örneğin soyunda Bulgar veya Arap kanı olan bir Türk, safkan bir Türkün hasletlerine sahip olamaz. Cumhuriyetçi tanıma güvenerek Türk dilini, kültürünü ve ülküsünü benimsemekle Türk'üm diyebileceğini sanmış ve bundan dolayı mutlu olmuş bir Ermeni, asla "bay türk ulusuna" intisap edemez. Atatürk'ün kendisi bu yönde net bir ifadeden dikkatle kaçınmış olsa bile, ile-

ri sürmüş olduğu teorinin mantıken işaret ettiği sonuç budur.(*)

1930'ların hakim siyasi kişiliklerinden, Atatürk'ün sofrasının müdavimi, Adalet Bakanı ve Türk İnkılabı Tarihi profesörü **Mahmut Esat Bozkurt**'a göre:

"İhtilalcilerin müteyakkız ve dikkatli olmalarını icabettiren noktalardan birisi de, eserlerin karşılaşması mukadder olan kaypaklıklardır. Bizim son zamanlar tarihimizde kaypaklık sonu ekseri yabancılarla Türk olmayan müslümanlardır. Çerkes, Arnavut, Arap, ilah gibi. Bunlara dikkat gerekir." (**)

"[...] Bir ihtilal hangi millet hesabına yapılırsa, muhakkak o milletin öz evlatlarının eliyle yapılmalı ve onun elinde kalmalıdır. Mesela: Türk ihtilali, öz Türklerin elinde kalmalıdır. Hem de kayıtsız, şartsız." (***)

"[İstiklal Savaşı sırasında Londra Konferansı'na Anka-

---

*) 26 Aralık 1930 tarihli *Cumhuriyet*'te çıkan başyazısında Yunus Nadi, Menemen olayının sorumluluğunu basında Serbest Fırka'yı desteklemiş olan kalemlere malederek, şu görüşü savunur:

"Mağşuş fikirli, *aslı nesli bozuk* birkaç hergelenin matbuat hürriyeti namına her gün kustukları hezeyanlardan tabii böyle sonuçlar çıkacaktı." (Sözü edilen şahıslardan biri Zekeriya [Sertel]'dir.)

1930'lardan beri Türk siyasi literatüründe seçkin bir mevkie sahip olan "aslı nesli bozuk" kavramı, gerek islami gerek cumhuriyetçi ulus tanımlarında herhangi bir anlam ifade etmez. İslamiyette esas olan kelime-i şehadettir; "aslı nesli bozuk olmak" bu anlamda bir hakaret değil, hatta (kendisi veya atalarının hidayete ermiş olması anlamında) bir övgü dahi olabilir. Cumhuriyetçi görüşte de belirleyici olan köken değil ülküdür. Ulusal ülkü uğruna aslını ve neslini inkar ederek Türklüğe bağlanmış biri, doğuştan Türk olan birine oranla, mantıken daha makbul sayılmalıdır.

**) Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali* (İstanbul 1940) s. 141-142.

***) Aynı eser, s. 228.

ra hükümeti adına katılan Hariciye Vekili Bekir Sami Beyin Çerkesliğinden söz ederek] Türk devlet işlerinde Türkten başkasına inanmayalım. Türk devlet işlerinin başına öz Türkten başkası geçmemelidir." (*)

Bunun bir adım sonrasını, Adliye Vekili sıfatıyla 20 Eylül 1931'de verdiği bir demecinde yine **Bozkurt** şöyle ifade etmektedir:

"Benim fikrim, kanaatim şudur ki, bu memleketin kendisi Türk'tür. Öz Türk olmayanların Türk vatanında bir hakkı vardır, o da hizmetçi olmaktır, köle olmaktır." (**)

Burada sözü edilen hizmetçi ve köle adayları Türkiye'de yaşayan yabancılar olmadığına göre, 1924 anayasasında sözü edilen "vatandaşlık itibarıyla" Türklerden (ve ayrıca Türk Tarih tezinde sözü edilen Hitit, Kürt, Etrüsk vb. Türklerinden) ayrı bir de "öz Türkler" bulunduğu sonucu çıkmaktadır.

Sözün söylendiği tarih dikkat çekicidir. Almanya'da Hitler'in iktidara geleceği beklentisi, 1931 Eylülü başlarından itibaren kamuoyunun egemen kesimlerini etkisi altına almıştır. Ekim başında Nazi lideri Hindenburg'la tarihi görüşmesini yaparak iktidar adaylığını kesinleştirecektir.

Sonuç

Cumhuriyetçi tanımın 1930'dan sonra terkedildiğini ileri sürmüyorum –nasıl ki dini tanım da, 1924'ten sonra adı ve sanıyla bir daha anılmadığı halde, kul-

*) Aynı eser, s. 446.

**) *Son Posta*, 21.9.1931; aktaran Mete Tunçay, *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması* (Ankara Yurt Yay. 1981) s. 301.

lanımdaki etkisini yitirmiş değilse. Cumhuriyetin "Türk" tanımı, sonuçta din, siyasi inanç ve ırk unsurlarının içiçe girdiği, muğlak ve lastikli bir kavrama dönüşmüştür. Gerek devletin gerekse toplumun kolektif bilincinde yer etmiş olan Türk kavramı, üç unsurun hiçbirinden soyutlanamaz.

Farklı siyasi eğilimler ve farklı toplumsal kesimler, üç unsurdan birini veya ötekini ön plana çıkarabilirler. Halk tabakalarında dini tanım hala egemendir. Devletin kilit bazı teşkilatlarında ırkçı tanım ön planda bulunur. Cumhuriyetçi tanım, 1950'lerden beri Kemalizm sıfatını tekeline almaya çalışan dar bir idealist-devletçi zümre tarafından savunulmaktadır. Her üç tanımın savunucuları, tezlerini Atatürk'e dayandırabilirler; cumhuriyetin kurucusunu görüşlerine tanık gösterebilirler.

Irk ve din temeline dayalı ulus kavramlarını bugün "Atatürk milliyetçiliğinden" birer sapma sayanlar, her şeyden önce cumhuriyetin kurucusunun görüşleriyle yüzleşmek zorundadırlar.

(1996)

Mermer Cumhuriyeti'nde

Kime Ermeni Denir

Şairleri de Vururlar

Ermeni Edebiyatı ya da Yeni Bir Dünya İle Buluşma

H. Oshagan'ın Hayatı ve Çalışmaları

Hayatta Kalanlar

Türk Kime Denir